

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY BA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**O‘LMAS SHARIPOVA
IBROHIM YO‘LDOSHEV**

TILSHUNOSLIK ASOSLARI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida
nashrga tavsiya etgan.

TOSHKENT - 2006

ANNOTATSIYA

"Tilshunoslik asoslari" fanidan yozilgan ushbu o'quv qo'llanmada tilshunoslikning tarixi va nazariyasiga oid materiallar berilgan. Unda "Tilning paydo bo'lishi", "Til va tafakkur", "Til va jamiyat", "Yozuv va uning paydo bo'lishi", "Leksikalogiya", "Grammatik kategoriyalar", "Sotsiolingvistik", "Tillarning tipologik tasnifi" kabi mavzular atroflicha yoritib berilgan.

Ushbu qo'llanma oliy o'quv yurti filologiya fakulteti bakalavr yo'nalishi talabalari uchun yozilgan.

В настоящем учебном пособии приведены сведения по истории и теории языкознания. Подробно изучены такие темы как «Возникновение языка», «Язык и общество», «Письмо и его возникновение», «Лексикология», «Грамматические категории», «Социоллингвистика», «Типологическая классификация языков».

Пособие предназначено для студентов бакалавриатуры филологических факультетов ВУЗов республики.

Annotation

There are given materials about history and theory of linguistics in this manual. Undertaken attempt learn in detail such themes as "Origin of language", "Writing and its origin", "Grammar category", "Sociolinguistics", "Typological classification of languages".

Manual intends for Universitys bachelour students of filologik faculties in Uzbekistan.

Maxsus muharrir:

**filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Saodat Muhammedova**

Taqrizchilar:

**filologiya fanlari doktori, professor
Ravshanxo'ja Rasulov,
filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar
Xislat Mahamadaliyev,
Ma'rufjon Yo'ldoshev**

Muharrir: Odina Ergasheva

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2006-yil 18-iyuldagi 166-buyrug'iga asosan nashrga ruxsat berilgan

© Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti

SO'ZBOSHI

Mazkur o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining O'zbek tili va adabiyoti va Chet tili fakulteti talabalari uchun «Tilshunoslik asoslari» kursi dasturi asosida yaratildi. O'quv qo'llanmada tilshunoslikka oid dastlabki masalalar yoritildi.

O'quv qo'llanmadagi materiallarni yozish mualliflar o'rtasida quyidagicha taqsimlandi: filologiya fanlari doktori, professor I.J.Yo'ldoshev tomonidan «Til va tafakkur», «Til va jamiyat», «Yozuv», «Leksikologiya», «Terminologiya», «Terminlarning yasalishi», «Etimologiya», «Leksikografiya» mavzulari, filologiya fanlari nomzodi, dotsent O.Sharipova tomonidan esa «Tilshunoslik fan sifatida», «Tilning mohiyati», «Tilning paydo bo'lishi», «Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari», «Til sistema sifatida», «Fonetika va fonologiya», «Nutq tovushlari artikulyatsiyasi», «Nutq tovushlari tasnifi», «Nutqning fonetik bo'laklari», «Urg'u», «Tovushlarning nutq jarayonida o'zgarishi», «Leksik ma'noning kengayishi va torayishi», «So'zlarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari», «Tabu va evfemizm», «Grammatika», «Morfologiya», «Sintaksis», «Sotsiolingvistika», «Sintagma», «Tillarning tipologik tasnifi» mavzulari yozildi.

O'quv qo'llanmani yozishda mualliflar O.Azizov, M.Irisqulovlarning «Tilshunoslikka kirish», A.Hojiyevning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati», N.Mahmudovning «Til», «Ma'rifat manzillari» nomli kitoblaridan unumli foydalanishdi. Shu bois mualliflar ularga o'z minnatdorchiliklarini bildirishadi.

Qo'llanma oliy o'quv yurtlarining O'zbek tili va adabiyoti hamda Chet tillar fakultetlarining talabalari uchun mo'ljallangan.

TILSHUNOSLIK FAN SIFATIDA

Tilshunoslik til haqidagi mustaqil va aniq fan bo'lib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganadi. Bu fan muayyan va umumiy tilshunoslik sohalaridan iborat. Tilshunoslik mikrolingvistika va makrolingvistikaga ajratiladi. Mikrolingvistika tilning faqat ichki, ya'ni fonetik, leksik va grammatik tuzilishini, makrolingvistika esa tilni boshqa fanlar bilan qo'shib o'rganadi.

«Tilshunoslik asoslari» kursi til haqidagi fanlarning asosiy masalalarini o'rganadi, shu bois, bunday bilimlarga ega bo'lmasdan uning ayrim bo'limlarini to'liq tasavvur qilish mumkin emas. Tilshunoslik fani tekshiradigan muammolardan eng asosiylari «Tilshunoslik asoslari» fanida o'rganiladi. Tilni tilshunoslikdan tashqari falsafa, mantiq kabi boshqa fanlar ham o'rganadi. Til va jamiyat taraqqiyoti bog'liqligi tufayli tilni sotsiologlar ham o'rganadilar. Tilshunoslar ham tarix, etnografiya, psixologiya, antropologiya, matematika, geografiya, fizika kabi fanlarga oid materiallar va xulosalardan foydalanadilar.

Dunyoda tilshunoslik borasidagi ilk qadamlar insonlar o'rtasidagi muloqotga bo'lgan zaruriyat sezilgan davrlardan e'tiboran qo'yilgan, desak yanglish bo'lmaydi. Tilshunoslik fani eng uzoq tarixga ega bo'lgan fanlar sirasiga kiradi. U eramizdan bir necha yuz yillar avval Qadimgi Hindiston va Qadimgi Yunoniston (Gretsiya)da taraqqiy etib boshlagan. Qadimgi Yunoniston olim va faylasuflari o'rtasida so'z va uning tushuncha mohiyati o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi masalasi ancha munozaralarga sabab bo'ldi. Bularning natijasi o'laroq olib borilgan tahlillar, kuzatishlar pirovardida tilning so'z boyligi, so'zlarning paydo bo'lishi haqidagi dastlabki nazariy fikrlarga asos solindi.

XIX asrning birinchi yarmida tilshunoslik sohasida juda katta marralarga erishildi. Xususan, bu davrda tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod shakllandi va unga hamohang tarzda til haqidagi fan ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fani deb yuritila boshlandi. Bu davrda Evropa tillarining sanskrit (qadimgi hind) tili bilan uzviy bog'lanishi borligini sezgan holda bu tillarning o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik taraflari jiddiy o'rganila boshlandi. Ayniqsa, tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish borasida nemis olimlari

Frans Bopp (1791-1867), Yakob Grimm (1785-1863), daniyalik olim Rasmus Rask (1787-1832), rus olimi Aleksandr Vostokov (1781-1864), chex olimi Dobrovskiy (1753-1829) kabilarning xizmatlari katta bo'ldi. Qiziqarli tarafi shuki, mazkur olimlar bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holatda va bir davrning o'zida tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish metodi, g'oyasi va tamoyillarini ishlab chiqish borasida bir nuqtada uchrashdilar.

1818-yilda F.Boppning «Sanskrit tilining yunon, lotin, fors, va german tillariga qiyosan tuslanish sistemasi haqida» nomli asari chop etildi. Unda F.Bopp mazkur tillarning morfologik tuzilishini ko'rsatib bergan. Qolaversa, u hind-yevropa tillarining ko'p jihatdan mushtaraklikka ega bo'lganligini, xususan, grammatik qurilishini bir xilda ekanligini, bu tillarning bir o'zak tildan kelib chiqqanligini asoslab bergan. Xuddi shu yili R.Raskning «Qadimgi shimoliy til yoki island tilining kelib chiqishiga oid tadqiqotlar» nomli ilmiy ishi e'lon qilindi. R.Rask ham o'z asarida tillarning yaqinligini va o'xshashligini aniqlashda ularning grammatik qurilishi, tovushlarning bir-biriga mos kelishi kabi holatlar asos bo'lishini ta'kidlaydi. 1819 yilda Y.Grimmning «Nemis grammatikasi» nomli asarining birinchi jildi dunyo yuzini ko'rdi. 1920 yilda A.Vostokov qalamiga mansub «Slavyan tili haqida mulohazalar» nomli ilmiy asar chop etildi. E'lon qilingan bu ishlarda insoniyat tillarini yangi usul – tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish metodi boshlab berildi.

Umuman, tilshunoslik fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan olimlar – bu Ferdinand de Sossyur, Grosse, Boduen de Kurtene, N.V.Krushevskiy, eramizdan oldingi IV asrda yashagan hind olimi Panini, grek tilshunoslari Demokrit, Epikur, Geraklit, o'zbek tilshunoslari Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabilardir. Ular til haqidagi fanning yaratilishida o'zlarining salmoqli ilmiy g'oyalari, izlanishlari bilan ishtirok etganlar.

Tilshunoslik umumiy tilshunoslikning muammolarini tushunishga tayyorlaydi va shu bilan birga til haqidagi dastlabki ma'lumotlarni beradi.

TILNING MOHIYATI

Tilshunoslik tarixida ikki qarama-qarshi fikr o'rtasida kurash boradi. Bular:

1. Avgust Shleyxer (XIX asr) asos solgan tilning tabiiy hodisa ekanligi haqidagi fikr. Bu g'oyaga binoan til paydo bo'ladi, rivojlanadi, kezi kelganda yo'q bo'ladi, o'ladi. Bu fikrni olimlar quyidagicha dalillaydilar: lotin, sanskrit tillari o'lik tillar hisoblanadi, bu tillar xuddi tabiiy hodisalar kabi paydo bo'lgan, yashagan va o'lgan.

2. Materialistik tilshunoslik til tabiiy hodisadir, degan g'oyani rad etadi. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiyoti insoniyat jamiyati bilan uzviy bog'langan. Jamiyatdan tashqarida yashagan inson bolasi gapirmaydi. Irsiyat qonuniga tilning aloqasi yo'q. O'zbekning bolasi ruslar qo'lida tarbiyalansa, ruscha gapiradi. Demak, til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til jamiyat bilan paydo bo'lganidek, jamiyat bilan birga o'ladi.

Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi. Aloqa boshqa vositalar bilan ham o'rnatilishi mumkin: Morze alifbosi, imo-
ishora va boshqalar. Masalan, Afrikada uzoq masofaga axborot berish uchun qo'llanadigan nog'ora tovushlari, Kanar orollarida ishlatiladigan "Xushtak - tili" shular jumlasidandir. Boshqa aloqa vositalari tilga nisbatan yordamchi, ikkinchi darajalidir. Til va boshqa aloqa vositalarini birlashtiruvchi xususiyatlar quyidagilar:

- fikr va hissiyotni ifodalashi;
- ijtimoiy, chunki jamiyat tomonidan yaratilib, unga xizmat qilishi;

- moddiylik (tovush to'lqinlari, grafik chizmalar...);

- ob'ektiv borliqni aks ettirishi.

Ular orasidagi farqlar quyidagilar:

- til fikr va hissiyotlarni ifoda qiluvchi vosita. Inson uni barcha faoliyatida qo'llaydi. Boshqa aloqa vositalarining ishlatilish ko'lamini cheklangan, masalan, ko'cha harakati belgilari faqat haydovchilarga xizmat qiladi;

- til quruq axborotning o'ziningina bir shaxsdan ikkinchi shaxsga yetkazmasdan, balki gapiruvchining bu axborotga munosabatini, uning xohish - istagi va bahosi, ruhiy holatini aks ettiradi.

- tildan boshqa hamma signal sistemalari sun'iydir, ular inson tomonidan yaratiladi va sharoitga ko'ra o'zgartirilishi mumkin. Sun'iy vositalarni yaratishda hamma odamlar emas, mazkur sohani yaxshi biluvchi kichik bir gurub ishtirok etadi. Til odamlarning istak - xohishiga bog'liq bo'lmaydi, uni jamiyat a'zolari o'zgartirmaydi. Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi. Til va jamiyat doimo bir - birini taqozo etadi. Boshqa signal sistemalari tilga nisbatan ikkilamchi, unga qo'shimcha vosita sifatida namoyon bo'ladi, tilni to'ldiradi.

Til o'ziga xos semiologik sistema (ishoralar sistemasi) bo'lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta'minlovchi, avloddan-avlodga madaniy-tarixiy an'analarni yetkazuvchi vosita xizmatini o'taydi.

Til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz fikrni ifodalash sira mumkin bo'lmaganidek, tafakkursiz til o'z ifodasini shakllantira olmaydi. Fikr va so'z munosabati juda murakkab bo'lib, fikr so'zlarda o'z ifodasini topmaguncha, ya'ni so'zlardan tarkib topgan ifoda qolipiga tushmaguncha yuzaga chiqmaydi. Fikrning mohiyatini tashkil etadigan har qanday idrok ham faqat so'zlar vositasi bilanagina namoyon bo'ladi. Til va tafakkur faqat kishilargagina xos bo'lib, bosh miyaning moddiyligi bilan bog'liqdir. Til va tafakkur bir narsa emas. Tafakkur tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni fikrning ma'lum bir shakliga solib, so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifodalaydi.

Til grammatikaning o'rganish manbai, tafakkur mantiqning o'rganish manbaidir. Til barcha uchun birday xizmat qiladi. Bir tilda gaplashuvchi jamiyat a'zolarining fikrlashlari bir xil bo'lmaydi.

TILSHUNOSLIKNING FAN SIFATIDA PAYDO BO'LISHI

Tilning qachon va qayerda paydo bo'lganligi hali aniqlangan emas. Uning paydo bo'lishi masalasi ko'p zamonlardan beri insoniyatni qiziqtirib keladi. Bugunga qadar fanda eng dastlabki til (yoki tillar) qanday tovush yoki so'zlar yig'indisidan iborat bo'lgan, degan savolga aniq javob topilmagan. Ba'zi olimlarning fikricha, eng dastlabki til (tillar)

taxminan bundan yarim million yil ilgari paydo bo'lgan. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo'lgandan avvalgi holati biz uchun qorong'idir. U davrda qanday tovushlar talaffuz qilingani, ularning bir-biri bilan qay tarzda bog'langani, u so'zlarning qanday ma'nolarni ifodalagani kabi savollarga javob yo'q. Albatta, tilning paydo bo'lish jarayoni juda murakkab bo'lib, bu masala bilan tilshunoslikdan tashqari antropologiya, psixologiya va etnografiya kabi fanlar ham shug'ullanadi.

Tilshunoslik tarixidan ma'lumki, grek faylasuflari ikki xil farazni o'rtaga tashladilar. Demokrit va boshqalar narsa bilan narsa nomi orasida bog'lanish yo'q, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishadi. Bular anomalistlar deyiladi. Platon boshliq olimlar narsa bilan uning nomi orasida bog'lanish bor, degan fikrni ilgari surishgan. Bu oqim analogistlar deyiladi.

Hozirgi tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraganda, dastlabki, ya'ni ilk chog'lardagi narsa nomi bilan ayni shu narsa orasida bog'lanish bo'lmagan. Bunday bo'lsa, tillarning soni 5000 dan ortib ketmasdi.

Tilning paydo bo'lishi haqida quyidagicha farazlar mavjud:

1. Tovushga taqlid farazi. Bunga ko'ra, ibtidoiy odamlarning turli tovushlarga, hayvon va qushlar ovozigina, tabiat hodisalariga taqlid qilishi jarayonida so'z yasalgan (kukushka, g'avat, miyov...).

Bu faraz noto'g'ri albatta, chunki u til va tafakkur birligiga ziddir.

2. Undovlar farazi - ikkinchi farazdir. Bu qadimiy faraz bo'lib, uning asosida odamlar hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlarini o'rganib, ular orqali o'zlarining ichki kechinmalari, g'am-alamlarini ifodalashgan (oh, uh kabi). Fransuz olimi Jan Jak Russo ham shu farazni quvvatlagan. Bu faraz ham tilning jamiyat bilan bog'liqligini inkor etadi. His-tuyg'ularni bildirish uchun jamiyatning mavjudligi shart emas. Lekin til faqat jamiyat bor joydagina mavjud.

3. Mehnat chaqiriqlari faraziga ko'ra, odamlar jamoa bo'lib mehnat qilayotganlarida mehnatni tashkil qilishda foydalanilgan tovushlar asosida til paydo bo'lgan, deb hisoblanadi.

Hozirgi zamon olimlarining dalolat berishicha, tilning paydo bo'lishida mehnat chaqiriqlarining daxli yo'q. Bu faraz ham

tilning paydo bo'lishini jamiyatning paydo bo'lishi bilan uzviy bog'lay olmaydi.

4. Ijtimoiy kelishuv farazining asosiy kamchiligi, tilning paydo bo'lishini odamning paydo bo'lishi bilan bog'lamasligidir. Lekin bu faraz ham tilning paydo bo'lishini tushuntirishga o'z hissasini qo'stgan.

Tilning paydo bo'lishini dialektik materializm quyidagicha yoritib beradi: maymunlar odamga aylanan ekan, dastavval qo'lning vazifalari o'zgarib boradi, mehnat qila boshlaydi, oyoqda yurib qo'lga tayanmay qo'yadilar. Mehnat rivojlanib, odamlar yanada bir-birlariga jipslashib, bir-birlari bilan aloqa qilish zaruriyati paydo bo'ldi. Til – mehnat bilan birga taraqqiy etgan. Til va mehnat asta-sekin miyani rivojlantirib, tafakkurni yuzaga keltiradi. Mehnat, til va ong orasidagi munosabat hozirgacha davom etib kelmoqda.

Odamni ham, tilni ham kollektiv, ijtimoiy mehnat yaratdi. Til vaqt o'tishi bilan o'zgarib, taraqqiy etdi.

TILLARNING O'ZARO TA'SIRI VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

Ibtidoiy jamoada kishilar urug' bo'lib yashaganlar. Bir nechta urug'lar qabilani tashkil qilgan. Bu uyushmalarning o'z tili bo'lgan. Qabilalar ko'payib, tarqala boshlaydi. Uzoqroq hududdagi qarindosh qabilalar bir tilning turli shevalarida so'zlashuvchi qabilalar uyushmasiga birlashadi. Qabila ittifoqlarining umumiy tili bo'ladi, ayrim qabila tillari qabila tiliga nisbatan sheva holatini egallaydi.

Qabilalar ittifoqi xalqni tashkil qiladi. Xalqning asosiy belgilaridan biri milliy tilning bo'lishidir. Shevalar, milliy tillar urug'chilik davridan boshlab ko'payib boradi.

Shevalardagi farq ortib borib, yangi til paydo bo'ladi. Son o'zgarishi sifat o'zgarishiga olib keladi. Vaqt o'tgan sayin, masofa kengaya borib, yangi tillar paydo bo'ladi. Bu differentsiya va integratsiya (farqlanish va mujassamlashuv) hodisasidir. Shevalarning ko'payishi va yangi tillarning paydo bo'lishi tilshunoslikda farqlanish (differentsiya) deyiladi, ya'ni tillarning shevalarga ajralishi.

Til butun bir xalqqa xizmat qiladi, sheva esa xalqning bir guruhigagina taalluqli. Til ko'pfunksiyalidir, hamma uchun

umumiy aloqa vositasidir, ya'ni invariant vositadir. Millatning asosiy belgilari umumiy hudud, umumiy til, umumiy madaniyat birliklaridir. Shu belgilarni o'zida mujassamlashtirgan uyushmani millat deyiladi. Bu uyushmaning tilini milliy til deyiladi.

Milliy tilning xalq tilidan farqi unda adabiy yozuv shaklining mavjudligidir. Har bir millatning madaniy merosi ana shu tilda o'z aksini topadi. Tilning rivojlanish tarixi jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Til taraqqiyotida qo'shni xalqlar o'rtasidagi turli munosabatlar, savdo-sotiq va madaniy aloqalar, urushlar o'z ta'sirini qoldiradi. Bu ba'zi tillarga ko'proq, ba'zilariga kamroq ta'sir etadi. Dunyoda sof tilning o'zi yo'q. Masalan, ingliz tili lug'at boyligining 30 foizi sof ingliz so'zlari bo'lib, qolganlari roman va sharq tillaridan o'zlashgan.

Tillarning chatishuvida substrat va superstat haqida gapirish mumkin (tag qatlam va ustki qatlam). Ikkala tushuncha mag'lub tilning g'olib tildagi elementlaridir. Bir tildan ikkinchi tilga so'zlarning o'zlashtirilishi substratga kirmaydi. Substratda g'olib til mag'lub tilni siqib chiqaradi va bunda mag'lub til g'olib tilga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.

Tilda inqilob bo'lmaydi. Tildagi o'zgarishlar asta-sekin evolyutsion yo'l bilan amalga oshadi. Til taraqqiyotida turg'unlik bo'lmaydi. U doim rivojlanadi.

TIL SISTEMA SIFATIDA

Sistema nima? Bu savolga turli manbalarda turlicha javoblar berilgan. Taniqli o'zbek tilshunosi, professor Abduhamid Nurmonov sistema nima ekanligiga javob berishdan oldin buning qanday muhim belgilardan iborat ekanligiga e'tibor berish lozimligini ta'kidlaydi. Avvalo, har qanday sistema ichki bo'linuvchanlik xususiyatiga ega. Demak, sistema muayyan ichki tuzilishga ega bo'lib, ikki va undan ortiq qismlarning o'zaro munosabatidan tashkil topadi. Masalan, bir tup daraxtni olsak, bu daraxt sistema sifatida ichki tuzilish birliklarining o'zaro munosabatidan iborat. Uning ichki tuzilish birliklari ildiz, tana va shox hamda ularning munosabatidan tashkil topgan.

Sistemaning ikkinchi jihati shundan iboratki, sistemani tashkil etgan uzvlar o'zaro shartlangan, bir-birini taqozo etuvchi ko'p pog'onali munosabatda bo'ladi. Masalan, ildizsiz tananing,

tanasiz shoxning bo'lishi mumkin emas. Ularning har qaysisi bir-birini taqozo etadi, bir-biri bilan shartlangan.

Sistemaning uchinchi jihati shundaki, har qanday sistema ichki bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lganligi tufayli, sistemani tashkil etgan qismlar bilan sistema o'rtasida ham munosabat bo'ladi. Bu munosabatni: «...dan tashkil topadi», «...ning tarkibiga kiradi» ifodasi bilan ko'rsatish mumkin. Boshqacha aytganda, butun va bo'lak, tur va jins munosabatini o'z ichiga oladi. Masalan, daraxt va uning ildizi, tanasi, shoxi, barglari o'rtasida butun va bo'lak munosabati bo'lsa, daraxt bilan olma, o'rik, shaftoli o'rtasida tur va jins munosabati mavjud.

Sistemaning to'rtinchi jihati uning ichki tuzilishining pog'onaviyligidir. Ya'ni butun va bo'laklik, tur va jinslik munosabati nisbiy xarakterga ega. Ma'lum jinslarga nisbatan tur, bo'laklarga nisbatan butun bo'lgan yoki tur tarkibiga kirib bo'lak yoki jins bo'lishi mumkin. Masalan, olma bir necha navlarning umumlashmasi sifatida navlarga nisbatan tur, har qaysi nav esa jins bo'lib kelsa, daraxtga nisbatan olma jins rolini o'ynaydi.

Sistemaning beshinchi jihati substantsionalligidir. Ya'ni substantsiya va uni bevosita kuzatishda tazohirlar orqali voqelanishi, umumiylik – xususiylik, mohiyat – hodisa, imkoniyat – voqelik dialektikasining o'zida namoyon qilishidir.

Shunday qilib, bir-birini taqozo etuvchi ikki va undan ortiq unsurlarning o'zaro shartlangan munosabatidan tashkil topgan butunlik sistema sanaladi. (Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. Toshkent: Sharq, 2001.)

Demak, biz yuqorida sistemaning umumiy ta'rifini bilib oldik. Umuman, har qanday til ham o'zining tuzilishi, ayrim unsurlarining o'zaro munosabati bilan butun bir sistemani tashkil etadi. Tilning fikrlarni ifodalashi, his-tuyg'ularni bildirishi, fikr ifodalaydigan eng kichik birlik bo'lgan gapning so'zlardan tashkil topishi, bu so'zlarning asosiy materiali tovush ekanligi, so'zlarning ham, tovush hodisalarining ham, so'z shakllarining (formalarining) ham, so'zlarni biriktirib, so'z birikmasi va gap hosil qilishning ham o'z ma'lum qoidalari borligi bizga ma'lum. Ana shu sanab o'tilgan holatlarning barchasi tilda mundarija, shakl (forma) va funktsiyaning o'zaro bog'liqligini, tildagi qonun-qoidalarining shu uch tomonga asoslanganligini, demak, fonetik, leksik va grammatik sistemalarning organik aloqasini – tilning qismlari bir-biri bilan bog'langan yaxlit, bir butun hodisa

– sistema ekanligini ko'rsatadi/ (O'zbek tili grammatikasi. 1-tom. Morfologiya. –Toshkent: Fan, 1975). Yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, har bir til fonetik tuzilish, grammatik qurilish va lug'at tarkibidan iborat. Tilning mazkur tarkibiy qismlari ma'lum qonun-qoidalar negizida bir-biri bilan bog'lanib, butun bir tilni hosil qiladi. O'z navbatida, til esa mana shu birikmalar asosida uzviy bog'langan holda bir butun sistemani tashkil etadi. Ayni zamonda, tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibining har biri ham alohida bir sistemani tashkil etadi. «Sistema» (tizim) so'zining tilshunoslik termini sifatidagi izohi quyidagicha: «1. O'zaro munosabatlar bilan bog'langan, bir butun bo'lib uyushgan til unsurlari majmui: Til sistemasi (tizimi). So'z yasaliş sistemasi (tizimi). 2. Ma'lum bir grammatik kategoriyaga xos ichki bo'linishlarning bir butunligi: Kelishiklar sistemasi (tizimi). Mayllar sistemasi (tizimi)». (Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002).

TIL VA TAFAKKUR

Insoniyat bilan birga paydo bo'lgan til uning hayotida eng muhim rol ni o'ynab kelgan va bundan keyin ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo bo'lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o'zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ongi orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini so'z bilan ifodalash imkoniga ega bo'ldi. Til ilk boshdan e'tiboran hech bir narsa bilan almashtirib bo'lmaydigan xizmatni, ya'ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi.

Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida aytilganda hissiy bilish bilan birga til va nutqning o'zaro bog'liqligi alohida ko'rsatib o'tiladi. Bunda inson psixikasi bilan hayvonlar psixikasi o'rtasidagi asosiy farqlardan biri namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Hayvonlarning o'ta oddiy, juda sodda tafakkuri hamma vaqt faqat ayoniy harakat tafakkuriligicha qoladi; ular hech qachon mavhum, bavoşita bilish darajasiga yetmaydi. Ularning, ya'ni hayvonlarning tafakkuri ayni chog'da go'yo ko'z o'ngilarida turgan narsalarni bevosita idrok qilish

bilan ish ko'radi. Ana shunday jo'n tafakkur ayoniy harakat tarzidagi narsalar bilan munosabatda bo'ladi va bunday ayoniy harakat doirasidan chetga chiqmaydi. Faqat nutq paydo bo'lgach, bilinayotgan ob'ektdan ma'lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so'z yordamida tasavvurda yoki tushunchada mustahkamlash, qayd etish imkoniyati tug'ildi. Tafakkur so'zda o'zining moddiy qobig'iga ega bo'ladi, tafakkur faqat so'z orqali boshqalar uchun va o'zimiz uchun ham bevosita reallikka aylanadi. Inson tafakkurini, u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanadi. U yoki bu fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq hamda yaqqol ifodalangan bo'ladi. Yoki, qandaydir fikrning so'z orqali ifodasi qanchalik ko'p takomillashgan, sayqallangan bo'lsa, ayni shu fikrning o'zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo'ladi.

Kishi o'zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib ifodalab berar ekan, buning bilan u shu mulohazalarni o'zi uchun ham ifodalaydi. Fikrni ana shu tarzda so'zlar orqali ifodalash, mustahkamlash, fikrni so'zlarda qayd qilish fikrni bo'lishni anglatadi, diqqatni mazkur fikrning turli o'rinlarida va qismlarida tutib turishga yordam beradi hamda fikrning qismlarini yanada chuqurroq tushunishga imkon tug'diradi. Shu tufayli keng, izchil, sistemali mulohaza yuritish, ya'ni tafakkur jarayonida tug'ilgan hamma asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to'g'ri solishtirib ko'rish mumkin bo'ladi. Shunday qilib, so'zda, fikrni ifodalashda tafakkurning eng muhim zaruriy, mulohazali, mantiqiy bo'laklarga ajratilgan va anglashilgan tomonlari berilgan bo'ladi. Fikrni so'zda ifodalash va mustahkamlash orqali u yo'qolmaydi hamda paydo bo'lishi bilanoq o'chib qolmaydi. Fikr so'z iboralarida - og'zaki yoki yozma so'z iboralarida mustahkam qayd qilinadi. Shuning uchun, kerak bo'lganda, mazkur fikrga yana qaytish, uni yanada chuqurroq o'ylab, tekshirib ko'rish va qayta o'ylash davomida boshqa fikrlar bilan solishtirib ko'rish imkoniyati saqlanib qoladi. Shunday qilib, inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir. (Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 1992).

Ma'lumki dialektika kategoriyalarining uchinchi turkumiga bilish jarayonini aks ettiruvchi tushunchalar kiradi. Dunyoni bilish, idrok etish masalasi doimo falsafa fanining diqqat markazida bo'lib kelgan. Qadimgi faylasuflar ham dunyoni bilish mumkinligini e'tirof etib kelganlar. Xususan, O'rta Osiyolik buyuk mutafakkirlar Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va boshqalar ham o'z asarlarida dunyoni bilishning, bilish jarayonida hissiy organlar bilan aqlning roli haqida qimmatbaho fikrlarni ilgari suradilar.

Ingliz faylasufi Bekon ta'limoticha, bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq bo'lishi va shularga bevosita xizmat qilishi kerak. Uning fikricha, ob'ektiv mavjudlik to'g'risidagi bilimlar sezgilarimiz orqali olingan dalillar tufayligina tafakkur yordamida to'ldiriladi. Fransuz faylasufi Dekart esa bilishning birdan bir manbai tafakkur deb biladi. Dekartning vatandoshlari Didro, Golbax, Gelvetsiyalar dunyoni bilish jarayonida sezgilarimiz bilan tafakkurning rolini tan olsalar-da, ularning o'zaro munosabatlarini to'la-to'kis ochib bera olmadilar. Tafakkur xususida bunday falsafiy fikrlarni ko'p keltirish mumkin. Lekin falsafada shunday fikr borki, bilish - inson tafakkuridagi voqelikning in'ikos jarayoni. (Tulenov J. Dialektika nazariyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2001).

Mantiq ilmida ham til va tafakkur munosabatlariga alohida e'tibor berilgan. Unda tafakkurning muhim xususiyati sifatida uning til bilan bog'langanligi e'tirof etiladi. Yana aytiladiki, inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib rivojlangan. Tilda tafakkurning ish natijasi mustahkamlanadi. Til o'zining shu xislati bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan-avlodga uzatishga, to'plagan bilish boyliklaridan hayotiy faoliyatida unumli foydalanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va juz'iyashtirish qurolidir. Shuning uchun ham bizning tafakkurimiz voqelikni bevosita aks ettirish vositasi bo'lgan sezgilardan til yordamida ifodalanishi bilan farq qiladi.

Til va tafakkur reallikni bilish, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lish, ob'ektiv reallikka ta'sir ko'rsatish, har bir ishni oldindan o'ylab, ongli ravishda amalga oshirish kabilarda ko'rinuvchi, umuman, inson faoliyatining ongli, maqsadga muvofiqligini ta'minlovchi insongagina xos bo'lgan tarixiy muhim xislatdir. Lekin amalda, hayotda, tarixiy jarayonda til va

tafakkur har doim o'zaro ajralmas bo'lsa-da, ularni turli fanlar alohida o'rganadi. Masalan, tafakkur formalarini mantiq fani o'rgansa, til kategoriyalarini tilshunoslik fanlari tadqiq etadi. Tafakkur umuminsoniy bo'lsa, til, uning qonun-qoidalari milliy xarakterga ega. Dunyodagi tillar juda ko'p qonun-qoidalariga ko'ra bir-biridan farq qiladilar. Tafakkur shakllari, tamoyillari esa, insonlarning millati, irqi, davridan qat'iy nazar, hammada bir xildir. (Xayrullayev M., Haqberdiyev M. Mantiq. -Toshkent: O'qituvchi, 1993).

Demak, tafakkurning moddiy qobig'i tildir. Shunday ekan til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Lekin ayrim tilshunoslar, xususan, N.Ya.Marr til bilan tafakkurni ajratib qo'ydi. U shunday yozadi: «Bo'lajak til tabiiy materiyadan xoli bo'lgan, texnikada o'sib borayotgan tafakkurdir». Bunda, albatta, tilning tafakkurdan ajratib qo'yilganligi ko'rinib turibdi. Go'yo kishilar kelajakda o'z qobig'idan xoli bo'lgan tafakkur bilan ish ko'ra berar emish (Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent: O'qituvchi, 1981). Albatta, bu fikrlar bundan 70-80 yil muqaddam aytilgan. Bizningcha, N.Ya.Marr texnika taraqqiyotini o'z ko'rishlariga ko'ra baholagan bo'lishi mumkin. Lekin bugungi axborot texnologiyalari o'ta taraqqiy etgan davrda ham til bilan tafakkur bir-biridan aloqasini uzgan emas, aksincha, yanada yaqin munosabatda bo'lmoqda. Buni biz ko'rib, sezib turibmiz.

Tabiat va jamiyatda inson tiliday murakkab, serqirra, serqatlam, servazifa, shakl va mazmun tanosibi tarang hodisa kamdan-kam topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga etkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni bajarishiga qaramasdan, asosiy e'tibor uning kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlash vazifasiga qaratib kelindi. Tilni faqat kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatidagina talqin etish insonning tabiiy tilini, bu benihoya murakkab hodisani, eng kami, jo'nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mutlaqo ayrilgan sun'iy tilga tenglashtirishdan, yo'l harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli «til»ga baravrlashtirishdan boshqa narsa emas. Agar til faqat aloqa vositasigina bo'lganda edi, u juda oddiy, sodda va qashshoq bir narsaga aylangan bo'lardi. (Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. Toshkent: Ma'naviyat, 1999). Holbuki, til bemisl boy, sehr

sinoatga, ruhu ruhoniyatga, ko'ru komillikka limmo-lim bir ne'matdir.

O'zaro fikr almashish va uni kelajak avlodlarga etkazuvchi vosita sifatida milliy madaniyatning shakllaridan biri bo'lgan til ong va tafakkur bilan uzviy bog'langandir. Ushbu matnda qo'llangan «fikir», «tafakkur» va «ong» terminlarini ko'p hollarda sinonim sifatida ko'ramiz. Aslida ularning har biri ma'no ifodalash doirasiga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Xususan, ong - voqelikning kishi miyasida uning butun ruhiy faoliyatini o'z ichiga olgan va ma'lum maqsadga yo'nalgan holda aks etishi. Fikir - tafakkurning aniq bir natijasi. Tafakkur - o'ylash, muhokama qilish, voqelikni anglash, tasavvur qilish, unga baho berish, fikrlash qobiliyati.

Demak, tafakkurni so'z boyligi vositasida ifodalashda asosiy vazifani til bajaradi. Albatta, har bir inson tafakkuridagi fikrlarni ifodalashda shu inson nutqining naqadar takomil topganligi muhim sanaladi. Chinakam nutq madaniyati shu tilning butun boylik va go'zalliklaridan foydalana olish, uni ne'mat sifatida idrok etish asosida shakllanadi.

Aniqki, nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining favqulotda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari, farzandlarimizning nutqiy madaniyat ko'nikmalari va malakalarini oshirish, ta'lim jarayonlarining barcha bosqichlarida madaniy nutq muammolarini yetarli darajada nazarda tutish har qachongidan ham dolzarblik kasb etganligi bejiz emas.

Respublikamizda so'nggi yillarda qabul qilingan «Davlat tili haqida», «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlar, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, til masalalariga alohida e'tibor berilgan. Fikrni o'z ona tilida mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifoda etish uchun odamda nutqiy madaniyat yetarli darajada shakllanishi kerak, busiz, zotan, ona tiliga sohiblik degan tushuncha ham ma'noga ega emas. Chunki nutq madaniyati tildan bemalol va maqsadga o'ta muvofiq tarzda foydalana olishni ta'minlaydigan ko'nikma, malaka va bilimlarning jami demakdir.

Inson tafakkurining mahsuli yoki fikrni so'z orqali ifodalash qobiliyati, mahorati sanalgan nutqning madaniyligini ta'min etuvchi to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, rang-baranglik, soflik kabi bir qancha sifatlar mavjud. Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi (Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. Toshkent: Ma'naviyat, 1999).

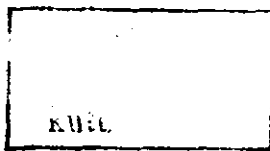
Albatta, har bir tildagi mavjud so'z, so'z birikmasi yoki biror gap o'zida muayyan ma'noni, tushunchani ifodalaydi. Bu holat ularning har biriga berilgan ta'rifda ham o'z aksini topgan. So'z - leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, ob'ektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi. So'z birikmasi - bir-biri bilan tobelanish asosida birikkan, ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, yaxlit, biroq qismlarga ajraladigan tushunchani ifodalovchi ikki yoki undan ortiq so'zlar bog'lanmasi. Gap - til qonunlari asosida grammatik va ohang jihatdan shakllangan, fikrni ifodalash uchun xizmat qiladigan nutq birligi. Albatta, sun'iy ravishda tovushlar yig'indisidan tashkil topgan, hech qanday ma'no va ahamiyatga ega bo'lmagan tovushlar majmuasini (masalan, «takatumba») so'z sifatida qabul qilish mumkin emas.

Ma'lumki, til birliklari mantiqiy tafakkur birliklari bilan uzviy bog'langan: so'z tushuncha bilan, gap mulohaza bilan. Bu yerda til birliklarini ahamiyatiga ko'ra guruhlashtirilgan holati olingan, ya'ni nominativ birlik - so'z, kommunikativ birlik - gap. So'z va tushuncha moddiy dunyodagi mavjud predmet va hodisalarning farqli belgilarini ifodalasa, gap va mulohaza tasdiq yoki inkor xususidagi fikrni yaratadi.

Til va tafakkur o'z birliklarining ahamiyati va qurilishi nuqtayi nazaridan farqlanadi. Tafakkurning maqsadi yangi bilimlarni olish va ularni sistemalashtirishdan iborat bo'lsa, til fikrni shakllantiradi, mustahkamlaydi va uni boshqa ob'ektga yetkazadi. Boshqacha aytganda, biz bilish va tushunish uchun fikrlaymiz, fikrimizni, istak va hissiyotlarimizni ifodalash uchun esa gapiramiz.

Tilning asosini uning grammatik qurilishi, so'z yasash va gap tuzish qoidalari tashkil etib, ular fikrni aniq ifodalash hamda

Y-64/29/11

tushunarli tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Bir so'z bilan aytganda, fikr tilda so'zlar vositasida shakllanadi. Ongimizda shakllanadigan har qanday fikrning mohiyati, mazmunini tashkil etuvchi idrok yoki tasavvur faqat so'zlar vositasidagina voqelanadi. Demak, inson tafakkurining mahsuli til orqali namoyan bo'ladi.

TIL VA JAMIYAT

Til va jamiyat tushunchalari ma'no anglatish nuqtayi nazaridan farqli-farqli ma'nolarni ifodalasa-da, bir-biri bilan uzviy bog'langandir. Tilni xalq yaratadi va o'z navbatida, jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas ohangda takomil topib boradi. Xalqning madaniy va ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti o'z izlarini, birinchi galda, tilda qoldiradi. Shu bois, jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda aks etadi. Ana shu qonuniyat har ikki tushunchaning qanchalik uzviy bog'liqligini ifoda etadi. Bu yaqin bog'liqlikni yanada aniq ifodalash uchun quyidagi holatni anglash yetarli: agar biz Alisher Navoiy asarlarini o'qisak, Navoiy yashagan davr bilan «gaplashamiz». Navoiy qo'llagan so'zlar o'sha davrlardan sado beradi. Unda «bank», «kompyuter», «avtobus», «avtomatika», «mashina», «futbol» kabi so'zlar mutlaqo uchramaydi, uchrashi ham mumkin emas. Chunki u davrlarda bunday tushunchalarning o'zi bo'lmagan. Navoiyda «kotib», «qalamzan», «qalam», «kilk», «xoma», «kitob», «lavh», «nukta», «shuaro» kabi so'zlarni o'qishimiz mumkin va ular Navoiy yashagan davrga xosdir. Yuqoridagi so'zlar esa bizning asrimizga oid so'zlardir. Jamiyat taraqqiy etib borishi bilan birga undagi o'zgarishlarga oid tushunchalar va ularni ifodalovchi yangi-yangi so'zlar tilda ham paydo bo'lib boraveradi. Demak, til jamiyat bilan doimo hamnafas yuradi.

Tilning paydo bo'lishi, uning takomil topib borishi, odamzodning bunday buyuk ne'matga noil bo'lishiday murakkab jarayonda ijtimoiy muhitning, kishilik jamoasining hal qiluvchi omil ekanligidan iborat haqiqatni inson aqli to'liq anglagunga qadar ko'p zamonlar o'tgan. Eramizdan oldin ham, bizning eramizda ham dunyoning turli burchaklarida ana shu haqiqatni izlab turli-tuman tajribalar o'tkazilgan. «Mo'g'ullar imperiyasining umumiy tahriri» (Parij, 1705) nomli kitobda XVI asrda Akbarshoh tomonidan o'tkazilgan bir g'aroyib tajriba

haqida batafsil yozilgan. Ulug' shoh «Biron-bir tilga o'rgatilmagan odamning tabiiy tili yahudiy tili bo'ladi» degan g'ayriilmiy gapni eshitib qoladi. Shunda Akbarshoh bolaga hech qanday til ataylab o'rgatilmasa, u qaysi tilda gapiradigan bo'lishini bilishni istaydi. Ana shu maqsadda shoh o'n ikkita emizikli bolani ajratib olib, Agradan olti mil uzoqlikdagi qal'aga joylashtiradi, ularni tarbiyalashni o'n ikki soqov enagaga topshiradi. Tilsiz qorovulga qal'a darvozasini ochish qat'iy an taqiqlanadi, darvoza ochilsa, uning boshi sapchaday uzib tashlanishi aytiladi. Vaqt o'tib, bolalar o'n ikki yoshga yetganda, shoh bolalarni huzuriga keltirishni buyuradi va saroyga barcha tillarni biladigan donishmandlarni ham taklif qiladi. Agrada yashaydigan bir yahudiy bolalar chindan ham yahudiycha gapirish yoki gapirmasliklariga hakamlik qilishi kerak edi. Agrada arablar va xaldey (somiylardan bo'lgan qadimiy xalqlar ko'p edi. Hind faylasuflari bu bolalarning tili sanskrit (qadimgi hind tili)cha bo'lib chiqadi deb hisoblardilar. Ammo bolalar shoh huzuriga keltirilganda, barcha hayratdan tosh qotib qoladi, chunki bola bechoralar hech bir tilda gapirmas edilar. Ular o'z enagalaridan fikrlarini faqat turli imo-ishoralar bilan ifodalab, hech qanday tilsiz muomala qilishni o'rgangandilar. Ular bu notanish, begona jamoadan qo'rqib-hurkib turardilar, ochilmay tugulgan bu tillarining tugunini yechmoq tamoman mushkul edi, bu tillarga nutq tovushlarini aytirmoq zamoni o'tib bo'lgan edi.

Katta shov-shuvga sabab bo'lgan Tarzan haqidagi «Mutlaq hukmronlik» filmi eslaylik. Kema halokatidan so'ng angliyalik er-xotin omon qoladilar va o'zlarini yovvoyi junglida ko'radilar. Kunlar o'tib, ular farzandli bo'ladilar. Bola hali chaqaloq ekan, ona kasallikdan vafot etadi, ota esa maymunlar hujumidan halok bo'ladi. Chaqaloqni maymunlar o'zlari bilan olib ketadi va bola maymunlar orasida, maymunlar «inida ko'rganini qilib», balog'atga yetadi. Uning harakati maymuniy, yemishi maymuniy, dardu qayg'usi maymuniy, «tili» maymuniy . . . , insoniy harakat va nutq unga tamoman begona . . . Hatto insonlar orasiga qaytib, to'rt-besh inglizcha so'zni o'rganganidan keyin ham bu «yot» muhitga ko'nika olmaydi, yana jungliga qochib ketadi. Ma'lumki, har bir inson o'zi yashab turgan muhitda, jamiyatda ulg'ayadi, tarbiya topadi. Albatta, har qanday tarbiyaning, ayniqsa, til, ma'naviy komillik, milliy o'zlik tarbiyasining asosiy o'chog'i bolani o'rab turgan ijtimoiy muhit, birinchi navbatda,

oiladir. Butun faoliyatini el-yurt ozodligi, taraqqiyoti, millat saodati yo'lida jon fido qilgan Abdurauf Fitrat «Rahbari najot» asarida shunday yozadi: «Suv qaysi rangdagi idishda bo'lsa, o'sha rangda tovlangani kabi bolalar ham qanday muhitda bo'lsalar, o'sha muhitning har qanday odat va axloqini qabul qiladilar. Axloqiy tarbiyaning eng buyuk sharti shundan iboratki, bolalar ko'proq yaxshi va yomon ahvolni o'z uylaridan, ko'chadagi o'rtoqlaridan, maktabdagi o'quvchilardan qabul qiladilar». (Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998).

Bilamizki, hali tili chiqmagan chaqaloq bir kunda o'z o'la tilida gapira olmaydi. Uning tili bir necha oylar, yillar ichida asta-sekin shakllanib, rivojlanib boradi. U dastlabki til ruhiyatini ona suti va ona allasi orqali oladi. Ona allasi orqali chaqaloq orom olish bilan birga uning ko'ngil dunyosiga milliy ruh kiradi.

Demak, bolaning ilk til malakalari, dunyoni milliy ko'z bilan idrok etish tajribalari oilada tarkib topadi. Til haqida olmon tilshunosi Vilgelm fon Humboldt shunday deydi: «Tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko'rishning farqliligi natijasidir». Agar chuqurroq o'ylab qarasak, har bir millatning o'ziga xos ko'rish tarzi, o'ziga xos idrok intizomi, o'ziga xos tafakkur tamoyili bor. Amerika tilshunosi Benjamin Li Uorf «Agar Nyuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha o'ylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqacharoq bo'lardi» degan edi. Tilning mohiyati, vazifasi ko'pincha benihoya jo'n talqin etiladi. Go'yoki til – eng muhim aloqa vositasi bo'lgan ijtimoiy hodisa. Tilning aloqa vositasi ekanligi uning juda ko'plab vazifalaridan faqat bittaginasidir. Aslida til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasidir. Qolaversa, til har bir insonning, millatning ichki dunyosini, ma'naviyatini butun borligicha ifodalovchi omil hamdir. Ayni paytda tilning ruhiy, estetik hodisa ekanligini unutmaslik lozim.

Tilshunos olim, professor Nizomiddin Mahmudov milliy sezgi va milliy ruhiyatning shakllanishida ona tilning hal qiluvchi ahamiyati xususida qiziqarli ma'lumotni keltiradi: «Ingliz jurnalisti Govard Brabinning «Ona tili va miya. Yapon olimining G'aroyib kashfiyoti» nomli maqolasida («Kurer YUNESKO» jurnali, 1982, № 3, 10–13-betlar) bayon qilinishicha, Tokio universitetining tibbiyot professori Tadanobu Tsunoda 1981 yilda YUNESKoning Afinada o'tgan simpoziumida o'zining 15 yillik

tajriba-tadqiqotlari natijalari haqida axborot bergan. Professor Tsunoda o'z eksperimentiga yaponiyalik va g'arblik (fransuz, ingliz, ispan, nemis va hokazo) kishilarni jalb qiladi. Olim ularga inson ovozi, hayvonlar, hasharotlar tovushi, turli fizik tovushlar, yapon va g'arb musiqa asboblari tovushlarini eshittiradi va tegishli zamonaviy apparatlardan foydalangan holda ularning miyalaridagi markazlarning reaksiyasini qayd etib boradi. Tadqiqotlardan ma'lum bo'ladiki, yapon va g'arb tiplarining, ya'ni yapon va g'arblik kishilarning bosh miya yarim sharlaridagi markazlar vazifalarining taqsimlanishida farq mavjud ekan. Boshqacha qilib aytganda, yapon kishisi miyasidagi muayyan bir markaz bilan qabul qiladigan tovushni g'arb kishisi boshqa markaz orqali qabul qilar ekan. Tadqiqotchi bu farq etnogenetika bilan bog'liq yoki bog'liq emasini aniqlash maqsadida 20 ta yapon emigrantining bolalari ishtirokida yana eksperiment o'tkazadi. Natija shuni ko'rsatadiki, bu farq genetik emas, balki ona tili muhiti bilan bog'liq ekan. Ana shularga asoslanib, professor Tsunoda quyidagicha xulosa chiqaradi: «Men insonning o'z atrofidagi tovushlarni qabul qilishi, sezishi, o'zlashtirishi va tushunishini ona tili differentsiatsiya qiladi deb hisoblayman. Ona tili miyadagi emotsional (his-hayajon, kuchli tuyg'u) mexanizmning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Bolalikdan egallangan ona tili har bir etnik guruhning o'ziga xos, betakror madaniyati va ruhiy olamining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir deb o'ylayman». Eng birlamchi, eng mustahkam, eng zaruriy ona tili muhiti, tabiiyki, oila, uy muhitidir. (Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998).

Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, til bilan jamiyatning uzviy aloqadorligi isbot talab etilmaydigan hodisadir. Til bilan jamiyatning o'zaro bog'liqligi ularning har ikkisi bir vaqtda yuzaga kelganligini, jamiyatning jamiyat bo'lishida tilning asosiy vazifani bajaruvchi eng muhim omillardan biri ekanligini, shunga ko'ra, tilsiz kishilik jamiyatining mutlaqo bo'lishi mumkin emasligini asoslaydi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

Tovush va tovush vositalari bo'lgan bo'g'in, urg'u, intonatsiya murakkab va ko'p qirralidir. Ular to'rt tomondan o'rganiladi:

- 1) artikulyatsion tomondan – bunda nutq organlarining nutq tovushlarini talaffuz qilishdagi harakati o'rganiladi;
- 2) akustik tomondan – bunda tovushlar va tovush vositalari qanday fizik tebranishlar natijasi ekanligi hisobga olinadi;
- 3) eshitib his qilish tomoni – bunda nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, intonatsiyaning eshituvchi tomonidan anglab his etilishi tekshiriladi;
- 4) fonologik jihatdan – bunda nutq tovushlari va tovush vositalarining tildagi so'zlar, so'z formalari, frazalar, gaplarni bir-biridan farqlash, ularning ma'nosini kengroq ochish uchun xizmat qilishi o'rganiladi.

Fonetika tilning tovush tizimini, nutq tovushlarini o'rganadi. Fonetika nutq fiziologiyasini va nutq tovushlarining paydo bo'lishini o'rganadi. Kishilarning tovushi tovush paychalarining tebranishidan hosil bo'ladi. Paychalarning tebranish xususiyatiga qarab ovoz (un) yoki shovqin paydo bo'lishi mumkin. Agar tebranish bir tekis, bir maromda takrorlanib tursa, ovoz hosil bo'ladi: a, o, o', u kabi. Tebranish bir tekis bo'lmasa, shovqin paydo bo'ladi: d, k, sh, ch kabi.

Tovushning eshitalishi haqidagi nazariya akustika deyiladi. Fonetika nutqning eng kichik birliklari – fonlar bilan shug'ullanadi. Fonlar uchta, ya'ni akustik, fiziologik, ijtimoiy jihatdan o'rganiladi. Nutq tovushlarining akustik xususiyati deganda, ularning fizik xususiyatlari, quloqqa chalinish xususiyatlari tushuniladi. O'pkadan chiqayotgan havo oqimi tovush paychalarini tebratishi va nutq organlarida hosil bo'ladigan shovqin natijasida nutq tovushlari vujudga keladi.

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etuvchi qismlar nutq a'zolari deyiladi. Nutq a'zolarining jami nutq apparatini tashkil etadi. Bular diafragma, o'pka, kekirdak, ovoz paychalari, bo'g'iz, bo'g'iz qopqog'i, kichik til, tanglay, til, tish, labdir.

Nutq apparati uch qismdan iborat:

1. Ovoz paychalaridan pastki qism: o'pka, nafas olish yo'llari, kekirdak, diafragma.
2. Bo'g'iz. Xalqasimon va qalqonsimon tog'aylar bo'g'izda joylashgan. Bu ikki tog'ay o'rtasida ovoz paychalari o'mashgan bo'lib, ovoz paychalari harakati bilan tovush paychalari ochilib-yopilib turadi. Natijada shunga muvofiq har xil tovushlar chiqadi.
3. Ovoz paychalaridan yuqoridagi qism: bo'g'iz qopqog'i, og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, qattiq va yumshoq tanglay, til, kichik til, ustki va pastki tishlar, ustki va pastki lablar kiradi. Til eng harakatchan a'zodir. U til uchi, til oldi, til o'rtasi, til orqasi va chuqur til orqa qismlariga bo'linadi. Til uchi eng harakatchan nutq organidir.

Fonologiya - (yun. phone - tovush, ovoz + logos - so'z, ta'limot) tilshunoslikning nutq tovushlarini so'z va morfemalarning tovush qobig'ini farqlovchi vosita sifatida o'rganuvchi sohasi.

NUTQ TOVUSHLARI ARTIKULYATSIYASI

↳ Nutq apparatining ishlashi natijasida tovush hosil bo'lish jarayoni artikulyatsiya deyiladi. Ma'lum bir tilga xos bo'lgan nutq tovushlarini hosil qilishga muvofiqlashgan nutq apparati artikulyatsiya bazasi deyiladi.) ↳ Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi uchta etapni: 1) talaffuz qilishga tayyorgarlik-ekskursni, 2) talaffuzning o'zini, 3) nutq organlarining o'z o'rniga qaytishi-rekursni o'z ichiga oladi. Nutq tovushlarini hosil qilishdagi artikulyatsiya harakatlarining yig'indisi artikulyatsiya bazasi deyiladi.

Nutq tovushlarining akustik xususiyati ularning kuchi, balandligi, tembri va cho'ziq-qisqaligi bilan ifodalanadi. Akustika tovushlarning quyidagi belgilari borligini ta'kidlab ko'rsatadi:

1. Tovush amplitudaga, ya'ni tebranish chegarasiga bog'liq bo'ladi.

2. Tovushning baland-pastligi tebranish tezligiga, ya'ni bir sekundda bo'ladigan tebranish soniga bog'liq. Tebranish ko'p bo'lsa, tovush baland bo'ladi. Tebranish oralig'i qancha uzun

bo'lsa, tebranish shuncha kam, sekin bo'ladi, tovush yo'g'on va past chiqadi.

3. Tovushning cho'ziq-qisqaligi tebranish vaqtining davomli yoki davomsiz bo'lishiga bog'liq. Tebranish qancha davomli bo'lsa, tovush shuncha qisqa bo'ladi.

4. Tovush tembrri asosiy ton bilan qo'shimcha tonlarning munosabatiga bog'liqdir. Tembrning o'ziga xos xususiyatlari bor; tembrga qarab tovushning baland-pastligini aniqlaymiz. Bir xil cholg'u asboblarning farqini ham tembridan ajratish mumkin. Ularda rezanatori farq qiladi.

Nutq tovushlarining paydo bo'lishida rezonansning roli katta. Nutq tovushlarining tarqalishi va kuchayishida kishilarning og'iz va burun bo'shlig'i rezonator vazifasini bajaradi. Og'iz bo'shlig'i o'zgaruvchan rezonator hisoblanadi. Uning bo'linishi, tilning yuqoriga ko'tarilishi va pastga tushishi, oldinga va orqaga surilishi turli-tuman tovushlarning chiqishiga imkon beradi. Burun bo'shlig'i esa o'zgarmas rezonatoridir.

NUTQ TOVUSHLARI TASNIFI

Tovushlar shovqin va ovozdan hosil bo'ladi. Tovushlar unli va undoshlarga ajraladi. Agar o'pkadan chiqayotgan havo oqimi tovush paychalarini titratib o'tib, og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchrasa, unda undosh tovush hosil bo'ladi. Hamma tillarda tovushlar miqdori har xil. O'zbek tilida 6 ta unli, 23 ta undosh bor.

Unlilar (vokalizm). Unli tovushlar faqat ovozdan iborat. Tilning gorizontal holatiga ko'ra unlilar uch xil bo'ladi:

1. Til oldi unlilari: (i), (a), (e).
2. Til o'rta unlilari: (o').
3. Til orqa unlilari: (u), (o'), (o).

Tilning ko'tarilish darajasiga qarab, unlilar uch turga bo'linadi:

- a) ochiq unlilar; (a), (o).
- b) yarim ochiq unlilar; (e), (o').
- v) yopiq unlilar; (i), (u).

Qisqa va cho'ziqligiga qarab unlilar qisqa va cho'ziq unlilarga ajraladi. Bu miqdor belgisi deyiladi. Bu xususiyat o'zbek va rus tillarida yo'q, ingliz, turkman tillarida bor.

Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar lablangan (u, o', o) va lablanmagan (i, e, a) bo'ladi.

Unlilarning tarkibiga ko'ra turlari uch xil - monoftonglar, diftonglar, triftonglar bo'lib, bu ularning tarkibidagi tovushlar miqdoriga bog'liq. Bunday ajratish ham o'zbek va rus tillariga xos emas. U roman-german tillarida ko'p uchraydi. Diftonglar va triftonglar garchi ikki va uch tovushdan iborat bo'lsa ham bir vazifani bajaruvchi, bir fonema hisoblanadi. Bo'g'in ajratilganda bir bo'g'inga kiritiladi.

Undosh tovushlar (konsonantizm). Undosh tovushlarning hosil bo'lishida havo oqimi tovush paychalarini titratish - titratmasligidan qat'iy nazar og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchraydi. Agar havo oqimi faqat og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchrasa, jarangsiz undoshlar (p, t, s, f) hosil bo'ladi.

Agar shovqin ovozdan ustun tursa, jarangli undoshlar hosil bo'ladi: (b, v, g, d, j).

Agar ovoz shovqindan ustun tursa, sonor yoki sonontlar deyiladi. Ular og'iz (r) va burun (m, n, ng) sonorlariga bo'linadi.

Talaffuz o'miga ko'ra undoshlar lab, til, bo'g'iz undoshlariga ajraladi.

Lab-lab undoshlar: b, m, p.

Lab-tish undoshlar: v, f.

Til oldi undoshlari: t, d, s, sh, n, z.

Til orqa undoshlari: q, g'.

Til o'rta undoshi: y.

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar portlovchi, sirg'aluvchi, qorishiq va ba'zi tillarda nafas turlariga ajratiladi.

Portlovchilar; (b), (p), (t), (d) kabilar talaffuzida o'pkadan chiqayotgan havo nutq organlari qarshiligini yorib o'tadi, natijada portlash ro'y beradi.

Sirg'aluvchilar; (v), (f), (s), (sh), (j), (x) bunda nutq organlari qattiq jipslashmaydi, bir-biriga yaqinlashadi, havo oqimi ularning orasidan sirg'alib o'tadi.

Qorishiq tovushlar; (ch), (j) - ular ikki undosh yig'indisidan tashkil topgan. Bunda til milkka taqaladi, lekin tovush portlash bilan emas, sirg'alish bilan chiqadi. Ba'zi tillarda nafas undoshlari bor.

Tillardagi nutq tovushlari son jihatdan ham, sifat jihatdan ham o'zaro to'g'ri kelmaydi. Ularning akustik - artikulyatsion xususiyatlari ham har xil bo'ladi.

NUTQNING FONETIK BO'LAKLARI

Nutq ketma-ket kelgan tovushlar yig'indisi yoki zanjirsimon ulanishdan iborat bo'lib, u talaffuz davriga ko'ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo'linishi uning fonetik bo'linishi deb ataladi.

Nutq fonetik jihatdan fraza, takt, bo'g'in va nutq tovushlariga ajratiladi. Fraza nutqning eng katta fonetik birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanadi. Nutqni frazalarga ajratish subyektiv sabablarga bog'liq (tez, sekin gapirish). Fraza (jumla) gapga teng emas.

Frazalar taktlardan iborat. Frazaning ikki pauzasi orasiga joylashgan, yagona urg'u bilan talaffuz qilinadigan bir yoki bir necha bo'g'inning yig'indisiga takt deyiladi.

Odatda urg'u olmagan so'zlar urg'u olgani bilan birikib keladi. Masalan: *Havo bulut edi*. Bu gapda ikkita takt bor. Urg'u olmagan so'z urg'uli so'zdan oldin turib unga bog'lansa, uni tilshunoslikda proklitik elementlar, deb ataladi. Masalan, *Na stol?* Agar urg'usiz so'z urg'ulidan keyin kelib bog'lansa, enklitik elementlar, deb ataladi. Masalan, *Bor ekan, yo'q ekan*. Takt grammatikadagi so'z birikmasiga teng emas. Takt bo'g'inlardan iborat. So'zda nechta unli tovush bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Ba'zi tillarda sonorlar ham bo'g'in hosil qiladi; *Trnka* so'zi (chex tilidagi so'z bo'lib, ikki bo'g'indan iborat).

Bo'g'inlar 4 xil bo'ladi;

1. Undosh tovush bilan tugagan bo'g'in yopiq bo'g'in deyiladi: *mak-tab*.
2. Unli tovush bilan tugagan bo'g'in ochiq bo'g'in deyiladi: *bo-la*.
3. Undosh bilan boshlangan bo'g'in berkitilgan bo'g'in deyiladi: *sa-na*.
4. Unli tovush bilan boshlangan bo'g'in berkitilmagan bo'g'in deyiladi: *o-na*.

Bo'g'inlar berkitilgan ochiq: *da-la*.

berkitilgan yopiq: *daf-tar*.

berkitilmagan ochiq: *o-lim*.

berkitilmagan yopiq: *at-las* bo'ladi.

So'zni gapiruvchilar bo'g'inlarga ajratib talaffuz qiladilar. Shuning uchun bo'g'in nutqning eng kichik akustik-artikulyatsion birligidir. Bo'g'inning ma'no anglatish yo anglatmasligi fonetika uchun ahamiyatsizdir. Ba'zan bo'g'in morfema bilan to'g'ri kelib qoladi.

URG'U

Nutq tovushlari hamda bo'g'in segment elementlar deyiladi. Yana supersegment elementlar bo'lib, ular urg'u va ohangdir. Supersegment elementlar nutqqa ohang bag'ishlaydi.

So'zlarda bo'g'inlarni, gaplarda so'zlarni ma'lum vositalar bilan ajratib ko'rsatish urg'u deyiladi. So'z urg'usi bir so'zning tarkibidagi bir bo'g'inni boshqalardan ajratish demakdir. Tilshunoslikda dinamik, miqdor va musiqiy urg'uni farqlaydilar.

Dinamik urg'uda ajratib ko'rsatilayotgan bo'g'in kuchli talaffuz qilinadi (masalan, nemis tilida).

Miqdor urg'usiga ega tillarda unli cho'ziqroq talaffuz qilinadi (masalan, rus, o'zbek tillarida).

Musiqiy urg'uda urg'u olgan bo'g'in ovoz tonini ko'tarish va pasaytirish yo'li bilan ajratib ko'rsatiladi (masalan, xitoy tilida).

Urg'uning o'rniga ko'ra turg'un urg'uli tillar va erkin urg'uli tillar farqlanadi. Turg'un urg'uli tillarda urg'u doim so'zning ma'lum bo'g'iniga tushadi. Masalan: o'zbek, fransuz tillarida oxirgi bo'g'inga, polyak tilida oxiridan bitta oldingi, vengr, chex tillarida birinchi bo'g'inga tushadi.

Erkin urg'uli tillarda urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishini oldindan bilish mumkin emas. Rus, ingliz, nemis tillari shular jumlasidandir.

Fraza urg'usi so'z birikmalari yoki bir necha so'zni boshqalardan ajratib ko'rsatishni nazarda tutadi. Fraza urg'usining turlari quyidagilar:

1. Sintaktik urg'u.
2. Sintaktik - logik urg'u.
3. Kuchsiz sintaktik urg'u.
4. Emfatik (his - hayajon) urg'u.

Fraza urg'usidan tashqari ohang tarkibiga nutqning ritmik-melodik tuzilishi kiradi. Nutq jaryonida urg'u olgan va olmagan bo'g'inlar almashinib nutqning ritmi paydo bo'ladi. Nutq ohanglariga gap urg'usi, ohang, pauza, sur'at, ritm, tembr kiradi.

Ohang pasayuvchi va ko'tariluvchi bo'ladi. Pasayuvchi ohang darak, undov gaplarda, ko'tariluvchi ohang so'roq gaplarda uchraydi.

TOVUSHLARNING NUTQ JARAYONIDA O'ZGARISHI

Nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bo'ladigan o'zgarishlar kombinator o'zgarishlar deyiladi. Bularga akkomadatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, gaplogiya, diereza va boshqalar kiradi.

Akkomadatsiya (lot. *Accomodatio* - *muvoqlashuv*) - tovushlarning moslashuvi bo'lib, u yonma - yon turgan unlilar va undoshlar orasida sodir bo'ladi. U progressiv yoki regressiv bo'lishi mumkin. Moslashuv to'liq bo'lmaydi, qisman ro'y beradi. Masalan: qafas so'zida til oldi "a" tovushi chuqur til orqa "q" ta'sirida til orqa unli kabi talaffuz qilinadi.

Assimilyatsiya (lot. *Assimilatio* - *o'xshab ketish*) - biror tovushning boshqa tovush ta'sirida unga o'xshashlik tomon o'zgarishi. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: progressiv assimilyatsiya va regressiv assimilyatsiya. Oldinda kelayotgan tovush keyingisiga ta'sir o'tkazib, o'ziga o'xshatib olsa, progressiv assimilyatsiya deyiladi. Keyingi kelayotgan tovush o'zidan oldingisini o'ziga o'xshatib olsa, regressiv assimilyatsiya deyiladi. Yana distant va kontakt assimilyatsiya mavjud. Distant assimilyatsiya yonma-yon turmagan undoshlarning o'zaro o'xshab ketishidir. Masalan: *ben - men, buni - muni*. Kontakt (yondosh) assimilyatsiya esa yonma-yon turgan undoshlarning o'xshab ketishidir. Masalan: *otdi - otti, o'sgan - o'skan*.

Dissimilyatsiya (lot. *Dissimilis* - *noo'xshash*) - bir xil tipdagi tovushlarning o'zgartirib yuborilishi. Masalan: *zarur - zaril, damba - danba*.

Diereza (yun. *Diacresis* - *bo'linish*) - tovushlardan birining talaffuz qilmay tushib qoldirilishi; *past - pas, dastlab - daslab*.

Metateza (yun. *Metathesis* - *o'rin almashtirish*) - yonma-yon tovushning o'rin almashinishi; *ahvol - avhol, daryo - dayro*.

Gaplogiya (yun. *Gaplos* - *oddiy; logos - tushuncha*) - yonma-yon turgan o'xshash undosh yoki bo'g'inglarning tushirib qoldirilishi: *qayna - qaynana - qaynona, qayni - qaynini - qayn ini*.

Epenteza (yun. *Epenthesis* - kiritish) - so'z ichida tovush orttirilishi: *fikr* - *fikir*, *sinf* - *sinif*, *hukm* - *hukum*.

Nutq tovushlari so'zda tutgan o'rniga qarab talaffuzda, yozuvda o'zgarishi mumkin. Buni tovushlarning pozitsion o'zgarishi deyiladi.

Reduksiya shunga misol bo'la oladi. Reduksiya uch xil bo'ladi:

1. Miqdor reduksiyasi; urg'u olmagan bo'g'inning qisqa talaffuz qilinishi; ingliz tilida uchraydi.
2. Sifat reduksiyasi; urg'uli bo'g'inda unlining boshqa unliga aylanishi: *vyazatʼ* - *vizatʼ*; bunda urg'usiz birinchi bo'g'indagi *я* (*ya*) - *i* ga aylangan.
3. To'liq reduksiya. Urg'u olmagan bo'g'inda unlilar tushib qoladi. Masalan: *og'iz-og'zim*.

YOZUV

Yozuv - muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqatga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. Ma'lumki, insoniyat dahosi erishgan eng buyuk va muhim yutuqlardan biri yozuvning kashf etilishidir. Yozuv kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biridir. Ma'lumotlarga ko'ra, yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan, ya'ni tovush tili taxminan 400 - 500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan bo'lsa, yozuvning paydo bo'lganiga 4 - 5 ming yillar bo'lgan. Og'zaki nutqning zamon va makon nuqtayi nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi.

Aytish lozimki, yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsa-da, mazkur ehtiyojlarni qondiruvchi vosita sifatida unga qaraganda juda ko'p afzalliklarga ega. Xususan, tilning eng muhim, asosiy vazifasi kommunikatsiya - kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Ammo kishilar o'rtasidagi bevosita - «yuzma-yuz» aloqagina og'zaki til vositasida ta'minlanishi mumkin, lekin bu aloqa bivosita bo'lsa-chi, kishilar turli masofalarda bo'lsalar-chi?

Demak, tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Har qanday tilning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan estetik va gnoseologik (dunyoni bilish) vazifalarini ham yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lg'a kiritgan tajriba-bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi ham bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, so'z san'ati durdonalari kabi qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib boradi. Boy va ulkan o'tmish madaniyatimiz, tariximiz haqidagi bugungi tasavvurlarimizning mavjudligi, tirikligi faqat yozuv tufaylidir.

Til kishilik jamiyati bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, yozuv ham shunchalik bog'liqdir. Yozuv kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lib, rivojlangan. Bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Inson aqli yozuvday mukammal aloqa vositasini kashf qilgunga qadar uzoq izlangan. Eng qadimgi davrlarda dunyo xalqlarining deyarli barchasida keng tarqalgan «eslatuvchi» belgilar ana shu izlanishlarning ilk ko'rinishlari edi. Masalan, muayyan miqdorni ifodalash uchun turli toshlar, chig'anoqlardan foydalanilgan. Tayoqlar, daraxtlarga har xil iplar bog'lash, tugunlar tugib qo'yish kabi vositalar bilan ma'lum bir axborotlarni yodda saqlash yoki muayyan masofaga yuborishga harakat qilingan. Yoki biron xabarni uzoq masofaga yuborish uchun gulxan, tutun, baraban ovozi kabilardan foydalanilgan. Yoki hali sivilizatsiyaga erishmagan xalqlarning nazarida yozuv (xat, kitob) gapira olish imkoniyatiga ega bo'lgan tirik mavjudot, u murakkab sirlarni ochib berishi, kelajakni oldindan aytib berishi mumkin sanalgan. Mashhur amerika grammatologi (yozuv tarixini o'rganuvchi olim) I.E.Gelb o'zining «Yozuvni o'rganish tajribasi (Grammatologiya asoslari)» nomli kitobida shunday rivoyatni keltiradi: Bir missioner bir hinduning qo'liga to'rtta non va shu nonlarning miqdori ko'rsatilgan xatni berib, ularni boshqa bir missionerga olib borishni buyuradi. Hindu yo'lda nondan bittasini yeb qo'yadi va, tabiiyki, xat tufayli uning bu aybi fosh bo'ladi. Ma'lum vaqtdan keyin o'sha hindu yana xuddi shunday topshiriq bilan yuboriladi. Endi hindu yo'lda nonning bittasini yer ekan, ehtiyotkorlik yuzasidan – uning nonni yeyayotganligini xat yana «ko'rib qolmasligi» uchun xatni bir

toshning ostiga bekitib qo'yadi, chunki hindu bilardiki, oldingi safar uning bitta nonni yeb qo'yganligini missionerga xat «aytib bergan edi»...

Yozuv, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kishilik jamiyatining ob'ektiv zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'ldi, ana shu ehtiyoj negizida rivojlandi va takomillashib bordi. U bugun biz biladigan yozuvlar shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Rasimli yozuv (piktografiya) yozuv yaratish yo'lidagi birinchi qadam bo'lgan. Rasm bilan yozuv o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, avvalo, har ikkalasi ham ko'rish orqali idrok qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san'at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Toshlarga, suyaklarga, g'or devorlariga o'yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning bari piktografik yozuvning asoslaridir. Ana shu ibtidoiy tasviriy san'at ikki yo'nalishda, xususan, rasmlar va muayyan axborot vositasi, ya'ni yozuv sifatida shakllana borgan.

Rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta-sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab beradi.

Yozuvning keyingi taraqqiyot bosqichi bo'g'in yozuvi bo'lib, u miloddan avvalgi ikki minginchi yilliklarning o'rtalarida paydo bo'lgan. Tildagi so'zlar soniga qaraganda bo'g'inlar soni ancha kam, shuning uchun ham bo'g'in yozuvi logografik yozuvga nisbatan sezilarli darajada oz belgilar tizimi bilan ish ko'radi. Masalan, devanagari (hind) yozuvi bo'g'in yozuvidir.

Harf-tovush yozuvining shakllanishi butun yozuv taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk yozuv turi finikiy yozuvidir. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'lgan. Tildagi tovushlarni alohida-alohida idrok qilish tovush yozuvining ibtidosidir. Harf-tovush yozuvining muhim afzalligi uning kam miqdordagi, ya'ni 20 – 30 atrofidagi belgilar bilangina ish ko'ra olishidir.

O'rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi turli yozuvlardan foydalanib kelgan. Bu yozuvlar avesto, pahlaviy, o'rxun-yenisey (runik), turkiy (uyg'ur), sug'd, arab, kirill, lotin yozuvlaridir.

Albatta, yozuv bilan til o'zaro chambarchas bog'liq. Biror tilni shu tilning yozuvini o'rganmasdan, yoki aksincha, biror yozuvni shu yozuv tegishli bo'lgan tilni bilmasdan o'rganish mumkin emas. Ammo yozuv og'zaki til (nutq)ni aynan aks ettira olmaydi. Biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi - bu yozuvdir. Yozuv tushunchasi tilning tovush elementlari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilargina emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga olgan. Bular aloqa qilish belgilari sifatida, yozuvdan ilgarigi belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi ...)ga qarama-qarshi qo'yilgan. Urug'chilik sistemasi davrida dastlab surat yozuvi paydo bo'lgan. Yirik urug' qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzoqqa yetkazish va uni zamon bilan mustahkamlash ehtiyoji tug'ildi.

Inson nutqida so'z alohida birlik sifatida o'qila boshlanganidan keyin yozuv jami nutq elementlari so'z, bo'g'in, tovush bilan ifoda etilgan. Lekin yozuvning bu bosqichida ideografiyadan butunlay qutula olingan emas, chunki bu yozuvda ham predmetning surati solingan.

Ifoda etilgan predmet tushuncha, ramz sifatida umuman tasvirlanganligi, mavhumlikning kuchliligi, predmet tushuncha ko'pincha o'sha ifoda etilayotgan so'zning bosh tovushi bilan bog'liqligi jihatidan farq qilgan. Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi, tasvirlanayotgan predmet bilan yozuv o'rtasidagi o'xshashlik yo'qoldi, belgi so'zning simvoli bo'lib qoladi.

Papirus qog'ozi hamda yozish uchun maxsus tayoqcha va bo'yoqning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashuviga imkon tug'dirdi. Keyinchalik alohida harflardan iborat yozuv paydo bo'ldi.

Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan yozuv sistemalari tarqalgan: 1) lotin yozuvidan butun dunyo aholisining 30 foizi, 2) fonetik-arab yozuvidan butun dunyo aholisining 10 foizi, 3) slavyan-kirill yozuvidan butun dunyo aholisining 10 foizi, 4) grafik-xitoy yozuvidan butun dunyo aholisining 25 foizi, 5) bo'g'inli hind yozuvidan butun dunyo aholisining 20 foizi, 6) qolgan boshqa yozuv sistemalari (gruzin, yahudiy, yunon) yozuvlaridan dunyo aholisining 5 foizi foydalanadi.

LEKSIKOLOGIYA

Har bir tilning lug'at tarkibi, shuningdek, tildagi so'zlar majmui *leksika* deb yuritiladi. Shunga ko'ra leksika so'zi adabiy tilning lug'at tarkibi ma'nosida ham, biror sheva yoki dialektning lug'at tarkibini ifodalash uchun ham (dialektal leksika), ma'lum bir kasb-hunar kabi sohaga oid lug'at tarkibi ma'nosida ham (terminologik leksika), hatto ayrim yozuvchi asari (yoki asarlari)ning so'zlari majmui ma'nosida ham (masalan, Naviy asarlari leksikasi) qo'llanaveradi.

Leksikologiya leksikani o'rganadi, leksika esa, o'z navbatida, so'zlardan yoki so'zlar majmuidan iborat bo'ladi. So'z haqida gap ketganda, ko'pincha, unga «asosiy til birligi», «til va nutqning eng muhim unsurlaridan biri», «tilning eng kichik asosiy birligi» tarzida ta'rif beriladi. Lekin so'z aslida juda murakkab xususiyatga ega. So'zga uch-to'rt og'iz so'z, hatto uch-to'rt jumla bilan ham to'la ta'rif berib bo'lmaydi. Ko'p vaqtlarga qadar tilshunoslikka oid adabiyotlarda so'zga uning boshqa hodisalardan farqini belgilovchi aniq, mukammal ta'rif o'z aksini topmay kelayotgan edi. So'zga oid eng so'nggi ta'rifni akademik Azim Hojiyev berdi. Unga ko'ra so'z: «Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan ko'rinishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, ob'ektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi».

Ma'lumki, har qanday so'zning ma'lum bir ma'no ifodalashi shu tilda so'zlashuvchilar uchun yoki shu tilni biluvchilar uchun sir emas, albatta. Har qanday so'z paydo bo'lishidayoq o'z ma'nosi va tovushlar qiyofasiga (tovush qobig'iga) ega bo'ladi. Demak, har qanday so'z, avvalo, tovush va ma'no birligiga ega bo'ladi. Bu narsa so'zning fonetik va semantik tomonlari.

So'zning tovush tomoni uning ma'nosini yuzaga chiqaruvchidir. Xuddi shu tovush tomoni bilan so'zning ma'nosi tinglovchiga yetadi, tushuniladi. Demak, u so'zning ma'nosi uchun, yuzaga chiqishi uchun xizmat qiladi. Aytib o'tilganidek, har bir so'z (tub so'z) aniq bir tovush qobig'iga ega bo'ladi. Bu qobig'dagi tovushlarni, ularning miqdorini, tartibini kishilar, ya'ni shu tilda so'zlashuvchilar belgilamaydi. Balki har bir so'z ma'lum ma'noni ifodalovchi sifatida o'z tovush qobig'i bilan

yuzaga keladi va shu tovush qiyofasidagina u ma'no ifodalanadi, tushuniladi. Agar tovush qobig'idagi tovush yoki tovushlar miqdori yoki tovushlar tartibi o'zgartirilsa, u holda bu qobiqqa xos ma'no va shu qobiqdagi so'z ham yo'qoladi, o'zgaradi. To'g'ri, so'zning tovush qobig'ida o'zgarish bo'lsa-da, ma'no saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa, ya'ni so'zning tovush qobig'idagi o'zgarish birdaniga emas, balki til taraqqiyoti jarayonida yuz bersagina shunday bo'ladi. Bu hodisa tub so'zlardagina emas, balki yasama so'zlarda ham yuz berishi mumkin. Masalan, yomg'ir - yog'mir, yog'och - og'och, kiprik - kirpik, qo'shni - qo'nshi, magiz - mayiz va boshqalar. Albatta, so'zning tovush qobig'ida bo'ladigan bunday o'zgarishlar so'zning o'z ma'nosi bilan yashash jarayonida ma'lum qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Shuning uchun ham bu o'zgarish ma'noning, shu bilan birga so'zning yo'qolishiga olib kelmaydi.

So'zning yana bir belgisi uning ma'lum bir ma'noga egaligidir. So'zning fonetik shakli uning ma'nosini yuzaga chiqaradi. Boshqacha aytganda, tovush yoki tovushlar majmuida ma'lum ma'no yuzaga kelsagina, uni so'z deb atash mumkin. Affikslar ham ma'lum tovush qiyofasiga va ma'noga ega bo'lsa-da, lekin ularning tovush qiyofasi ma'noni yuzaga chiqaruvchi emas. Affiksga xos ma'no u qo'shiladigan so'z orqaligina (shu so'z doirasidagina) yuzaga chiqadi. Bu aytilgan fikrlar so'zning ikki asosiy xususiyatiga, ya'ni tovush va ma'no tomoniga oiddir. Lekin so'z bundan boshqa yana bir qator xususiyatlarga egaki, xuddi shu xususiyatlari tufayli u tilshunoslikning turli sohalari uchun tekshirish ob'ekti bo'ladi.

Inson tili tovush tilidir. Har tilning paydo bo'lishidayoq o'z tovush qiyofasiga ega bo'lishi sababi ham shunda. So'zning moddiy qobig'ini hosil qiluvchi tovushlar va ular bilan bog'liq bo'lgan bir qator hodisalar tilshunoslikning fonetika bo'limida o'rganiladi.

Har qanday so'zning ma'lum ma'noga ega bo'lishini ko'rdik. So'zning ma'nosi va unga oid hodisalar (so'z ma'nosining taraqqiyoti, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik va boshqalar) tilshunoslikning leksikologiya, yana ham aniqrog'i, leksikologiyaning semasiologiya bo'limida tahlil qilinadi.

So'zlar fonetik, semantik strukturadan tashqari, morfema strukturasi ham egadir (*ish+chi+lar* kabi). So'zning bu tomoni morfemika bahsida o'rganiladi.

Yangi so'zlarning paydo bo'lishida so'z yasalishi hodisasi muhim rol o'ynaydi. Yangi so'zlarning juda ko'p miqdori har bir tilning o'ziga xos so'z yasash usullari bilan yaratiladi: *terim* (*ter+im*) – affiksatsiya usuli, *kitobsevar* (*kitob+sevar*) – kompozitsiya usuli va boshqalar. So'z bilan bog'liq bu hodisa, ya'ni so'z yasalishi va unga aloqador hodisalar tilshunoslikning so'z yasalishi bo'limida o'rganiladi.

So'z nutqda turli-tuman grammatik ma'nolarni ifodalash uchun shu ma'nolarga xos formalarda qo'llanadi. Boshqacha aytganda, so'zlar forma yasalishi sistemalariga ham ega: *kitob+lar+im*, *talaba+lar+imiz+ga*, *o'qi+yap+ti+lar* kabi. So'zning forma yasalish sistemasi va u bilan bog'liq hodisalar tilshunoslikning morfologiya bahsida o'rganiladi.

So'zlar so'z birikmalari va gaplarning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday holatlar grammatikaning sintaksis bo'limida o'rganiladi.

Demak, so'z o'ta murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan til birligidir. U o'zining muhim belgi-xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo'limlarining o'rganish ob'ekti bo'ladi.

Leksikologiya tilshunoslikning bir qismi bo'lib, u tilning lug'at tarkibini o'rganadi. So'z lug'at tarkibining eng aniq va eng muhim qismidir. Tovushlar, har bir tilning xususiyatiga ko'ra muayyan tarzda birikib, so'z hosil qiladi. Ma'lum bir tilda so'zlovchi jamiyat a'zolari shu tilning so'z boyligi va grammatik qoidalardan foydalanib, o'zaro aloqa qiladilar. Leksikologiya tilning eng aniq birligi bo'lgan so'zni o'rganishi bilan birga, birgina ma'noni anglatadigan, ya'ni ma'no jihatidan bitta so'zga to'g'ri keladigan so'z birikmalarini, frazeologik birliklarni, idiomalarni ham o'rganadi. Tilda mavjud bo'lgan so'zlarning hammasi lug'at tarkibi yoki leksika deb yuritiladi.

Lug'at tarkibi har bir tilning boyligini aks ettiradi. Til so'zga qanchalik boy bo'lsa, fikr va maqsadni shunchalik yaxshi va to'liq bayon etish, eng nozik his-tuyg'ularni ifodalash mumkin. Til kishilarning turli faoliyati bilan bevosita bog'langanligi uchun ham tilning lug'at tarkibi uzluksiz o'zgarib turadi. Jamiyatning taraqqiy qilishi, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, fan va texnikaning rivojlanishi bilan tilning lug'at tarkibi

ham yangi so'zlar bilan boyib boradi. Chunki kishilarning muhim aloqa vositasi bo'lgan til yangi so'zlar bilan boyib turmasada, jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlarni, yangi hodisalarni aks ettirish vazifasini bajara olmay qoladi. Jamiyatning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan til ijtimoiy tuzumning o'zgarishini ishlab chiqarishning taraqqiy topishini, fan, texnika va madaniyatning rivojlanishini o'zida aks ettiradi, buning natijasida ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, eskirib qolgan ba'zi so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Bu hodisani hozirgi zamon o'zbek tili taraqqiyotida ham ko'rishimiz mumkin. O'zbek tili keyingi 40-45 yil davomida fan, texnika va madaniyat sohalariga bog'liq bo'lgan so'zlar bilan juda boyib ketdi. Masalan: raketa, atom, yadro, fizika, kosmos, traktor, kultivator, strategiya, struktura, futbol, rektor, stanok, meteorologiya, meridian kabi juda ko'p so'zlar o'zbek tili lug'at tarkibidan mustahkam o'rin oldi. Shu bilan birga mingboshi, amin, yuzboshi kabi so'zlar iste'moldan chiqib ketdi.

Har bir tilning lug'at tarkibi har doim uzluksiz o'zgarib turadi. Lug'at tarkibi asosan tildagi so'z yasash imkoniyatlaridan foydalanib yangi so'zlar yaratish yo'li bilan, boshqa tillardan shu tilning shevalaridan yangi so'zlar yasashning ahamiyati nihoyatda katta. Chunonchi, har bir tildagi so'z negizi va turli so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi-yangi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar yasash tilning lug'at tarkibini boyitishda alohida o'rinni egallaydi. Masalan, o'zbek tilida qadimdan bor bo'lgan - *chi* affiksi (*temirchi, taqachi, oluvchi*) yordamida hozir ham *o'quvchi, uchuvchi, yozuvchi, traktorchi, kutubxonachi* kabi ko'plab so'zlar yasalmogda. Shuningdek, - *dosh* qo'shimchasi yordamida *maslakdosh, suhbatdosh, safdosh, sinfdosh, fikrdosh, musobaqadosh, yondosh, izdosh, zamondosh, maktabdosh* kabi so'zlar hosil bo'ladi.

Eskirib qolgan so'zlarni yangi ma'noda qo'llash yo'li bilan ham tilning lug'at tarkibi boyib turadi. Masalan, *domla* so'zi (eski shakli *domulla*) eski maktab va madrasa o'qituvchilari hamda din ayonlariga nisbatan qo'llanardi. Hozir esa, o'qituvchilarga nisbatan hurmat bilan murojaat qilinganda ishlatiladi.

Rais so'zi o'tmishda diniy marosim va urf-odatlarining bajarilishini kuzatib boruvchi, shuningdek, o'lchov va tosh-tarozilarning to'g'riligini tekshirib boruvchi mansabdor kishi

ma'nosini ifodalagan bo'lsa, hozir (mansab) idora va xo'jalik tashkilotlarining rahbari, shuningdek, majlisni boshqaruvchi shaxs ma'nolarini ifodalaydi. Xuddi shunday *dehqon, maorif, farmon, qurultoy* singari so'zlar ham mazmunan yangi ma'no'larni ifodalaydigan bo'ldi.

Rus tilida *mayor, polkovnik, general, ofitser* kabi so'zlar oldin podsho, pomeshchik va kapitalistlar tuzumini himoya qiluvchi harbiy kishilarning unvonini bildirar edi. Vatan urushi davrida bu so'zlarning ma'nosi yangicha tus olib, mehnatkash xalqning tinch mehnatini himoya qilgan va qilayotgan harbiy kishilarning unvonini ham bildiradigan bo'ldi.

Lug'at tarkibini boyitishda boshqa tillardan so'z qabul qilish ham muhim rol o'ynaydi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshqa tillardan birorta ham so'z kirmagan sof til dunyoda yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Chunki jamiyat taraqqiyotida turli tillarda so'zlashuvchilar o'zaro munosabatda bo'lganlar. Savdo-sotiq, fan-texnika, madaniyat va boshqa sohalarda bo'ladigan aloqalar boshqa-boshqa tilda so'zlovchi xalqlar bir-birining tiliga ozmi-ko'pmi ta'sir qiladi. Shuning uchun har qanday tilning lug'at tarkibida ma'lum darajada chetdan kirgan so'zlar bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi maktab, oila, kitob, hol, sanoat, san'at, sharq, nazar, nazariya, bayon, tarjima, gazeta, jurnal, biologiya, matematika, radio, telefon kabi so'zlar rus tili orqali boshqa tillardan kirib, o'zlashib ketgan so'zlardir.

Chetdan kirgan so'zlar ma'lum darajada shu tilning talaffuz me'yorlariga, grammatik qoidalariga bo'ysunadi, sekin-asta shu tilda so'zlovchi xalqning o'z so'zlari bo'lib qoladi.

O'zbek tilining lug'at tarkibida boshqa tillardan kirgan so'zlar anchagina bo'lib, ular o'zbek tilining so'z boyligi hisoblanadi. Chetdan kirgan, lekin ma'lum bir tilga singib, o'zlashib qolgan so'zlarni boshqa xalqning so'zlari deb ajratish, uni tildan chiqarib tashlashga urinish xato hisoblanadi. Lekin tilshunoslik qonun-qoidalariga e'tibor bermaslik yoki bu qonunlarni tushinmaslik natijasida tilda o'zlashib, xalqning qon-qoniga singib qolgan. So'zlarni o'rinsiz ravishda boshqa chet so'zlar bilan boyitilmaydi, aksincha chalkashliklarga olib keladi. Chetdan kirib, xalqning so'z mulki bo'lib qolgan so'zlarni bir muncha tor ma'noni ifodalovchi chet tillari so'zlari bilan almashtirish hodisasi 90-yillarda o'zbek tilida ro'y berdi, chunonchi, *gazeta - ro'znoma, jurnal - oynoma, institut - oliy*

ilmgoh // oliygoh va *hokazo*. *Ro'znoma* so'zi u davrda bo'lmagan. *Gazet* so'zi shu qadar o'zlashib ketganki, undan yangi so'zlar, so'z birikmalari ham paydo bo'lgan: *gazetachi, gazetxon, gazeta xodimi* kabi. Yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, eskirib, keraksiz bo'lib qolgan so'zlar asta-sekin lug'at tarkibidan chiqadi. Lekin bunday so'zlar butunlay yo'qolib ketmaydi. Davrlar o'tishi bilan, bu so'zlarga zaruriyat qolmaganligi sababli ular lug'at tarkibidan butunlay chiqib ketishi mumkin. Biroq bunday so'zlar har bir tilning lug'at fondida saqlanadi. Shu bilan birga ba'zi eskirib qolgan, iste'moldan chiqib boshlagan ba'zi so'zlar faol so'zlar qatoriga o'tishi mumkin. Masalan, *farmon, vazir, qurultoy, domla, tibbiyot, muallim, muallif, musahhib* kabilar ana shunday so'zlardandir.

Leksikologiya quyidagi bo'limlarni qamrab oladi:

1. Semasiologiya til birliklarini ma'no jihatdan o'rganadi. Unda so'zning shakl va ma'nosi izohlanadi. Semasiologiya tilning barcha ma'no anglatuvchi birliklarini tahlil qiladi.

2. Leksikografiya til tarkibida so'zlarni ma'lum tartib va maqsad asosida yozma ravishda to'plab lug'at tuzish masalalarini o'rganadi.

3. Onomasiologiya narsa va hodisalarga nom berish jarayonini o'rganadi.

4. Etimologiya so'zlarning kelib chiqish masalalarini ham shakl, ham ma'no jihatidan o'rganadi.

5. Frazeologiya tilning turg'un birikmalarini o'rganadi.

6. Onomastika atoqli otlarni o'rganadigan fan.

7. Antroponomika odamning ismini ilmiy jihatidan o'rganadi. 8. Toponimika joy nomlarini, etnonimika millatlarning nomlarini o'rganadi.

Leksikologiya sinxronik (zamonaviy) va diaxronik (tarixiy) deb ikkiga ajratiladi.

Ayrim tilning leksikologiyasi tasnifiy leksikologiyada, ikki va undan ortiq tilning lug'at boyligi qiyosiy leksikologiyada o'rganilishi mumkin.

LEKSIK MA'NONING KENGAYISHI VA TORAYISHI

So'z ma'nosining rivojlanishi sifat va miqdor o'zgarishiga, ma'noning kengayishi va torayishiga, hatto tildan umuman tushib qolishiga olib keladi. Bunda jamiyat tarixining ahamiyati katta. Har bir yangi narsa yoki hodisaga yangi nom yaratmasdan mavjud so'zlar yordamida ifodalash ham mumkin. Natijada leksik-semantik ma'no kengaya boradi. Masalan: *uchmoq* - faqat parrandani bildiruvchi so'zlar bilan birikkan. Hozir uning ma'nosi kengayib ko'z, varrak, samolyot, yer yo'ldoshi kabi tushunchalar bilan aloqaga kirishadigan bo'lgan.

So'zning leksik ma'nosi kengayishi natijasida ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlar paydo bo'ladi. Leksik ma'noning torayishi so'z ma'nosining kengayishiga nisbatan aks jarayondir. Bunda so'zning qo'llanish doirasi chegaralanib qoladi. Masalan: *osh* so'zi barcha ovqat turini bildirar edi. Hozirda ko'proq *palov* ma'nosini anglatadi.

SO'ZLARNING MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI

Tilda leksik ma'nolar o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular shakldosh, ma'nodosh, ma'nolari zid bo'lishi mumkin.

OMONIMLAR

Omonimlar – shakldosh so'zlar. Yozilishi va talaffuzi bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar omonimlar deyiladi. Masalan, o't ("olov"), o't ("maysa") kabi. Omonimlar bir so'z turkumiga ham, turli so'z turkumiga ham mansub bo'lishi mumkin. Omonimlar ham tilda azaldan mavjud ayrim so'zlarning o'xshashligidan, ba'zan boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobidan paydo bo'lishi mumkin.

Omonimlar har bir tilda uchraydi. Omonim so'zlar kontekstda yaqqol ajralib turadi. Masalan, «quritib qo'yilgan o'tga o't ketmasin» deganimizda har ikkala «o't»ning ma'nosini ajratib olish qiyin emas.

Omonimlar yozilish va grammatik shakliga ko'ra uch xil bo'ladi:

1. Omofonlar – talaffuz etilishi bir xil, lekin tovushlar tarkibidagi ba'zi fonemalar farqli bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida *etti* (son) – *etdi* (fe'l); *bod* – *bot*, *bob* – *bop*, *pard* – *mart*; rus tilida *plod* (meva) – *plot* (sol) kabi.
2. Omoformalar – turli so'z turkumlarining ayrim grammatik shakllarida ro'y beradi. Bu hodisa odatda turli turkumga oid so'zlar o'rtasida sodir bo'ladi. Masalan, *olma* (ot) – *olma* (fe'l), *yor* (ot) – *yor* (fe'l) va boshqalar. Omoformalar boshqa grammatik shakllarda o'zaro omonimlik xususiyatini yo'qotadi. Masalan, *Yorim dushman safini yorib o'tdi*. Bu misolda *yorim* – *yorib* so'zlari grammatik shakllarini olgach, o'zaro omonimlik xususiyatini yo'qotgan.
3. Omograflar – yozilishi bir xil, talaffuzi farqli bo'lgan so'zlardir. Masalan, *tok* (uzum) – *tok* (elektr quvvati) kabi.

SINONIMLAR

Tilda sinonimlarning ko'p uchrashi so'z boyligini ko'rsatadigan muhim dalildir. Sinonim so'zlardan unumli foydalanish badiiy asarlarning mazmunli, ta'sirli chiqishini, hamda ularning badiiyligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ham aytish kerakki, tilda bir-biriga tamomila o'xshash, hech farq qilmaydigan so'zlarning yonma-yon ishlatilishi tilni boyitmaydi. Masalan, o'zbek tilidagi *traktorchi* – *traktorist*, *gazeta* – *ro'znoma*, *buxgalter* – *hisobchi*, *aeroport* – *tayyoragoh*, rus tilida *samolyot* – *aeroplan*, *yazykovedenie* – *yazykovedenie* kabi. Shuning uchun bunday so'zlar kam uchraydi. Til bunday so'zlarning biridan to'liq foydalanib, ikkinchisini esa iste'moldan chiqarib tashlashga intiladi.

Har bir tilning sinonimlari boshqa tillardan kirgan so'zlar, shuningdek, shu tilning o'z imkoniyatlaridan foydalanib yasalgan so'zlar hisobiga boyib boradi. Masalan, *tajriba* – arabcha, *sinov* – o'zbekcha; *muhabbat*, *ishq* – arabcha, *sevgi* – o'zbekcha; *chashma* – forsha-tojikcha, *buloq* – o'zbekcha va boshqalar.

Sinonimlarning o'zaro farqli xususiyatlari talaygina bo'lib, ulardan eng asosiysi ularning har birining ma'nosidagi farqli

belgilardir. Sinonimlarning o'zaro farqli belgisi, avvalo, ularning ma'no hajmida, aniqrog'i, ma'no nozikligida ko'rinadi. Masalan, o'zaro sinonim bo'lgan so'zlardan biri biron-bir qo'shimcha ma'no nozikligiga ega bo'lmasligi, boshqasi esa qandaydir farqli ma'no nozikligiga ega bo'lishi mumkin. *Yuvosh, mo'min, qobil, royish* sinonimlaridan *yuvosh* so'zi shaxsga, shuningdek, hayvonlarga nisbatan qo'llanaveradi. Lekin *mo'min, qobil* so'zlari faqat odamga nisbatan ishlatiladi. *Royish* so'zida gapga ko'nadigan, aytganga yuradiganlik ma'no nozikligi bor.

Demak, sinonimlarning o'zaro farqli xususiyatlaridan biri ularning qo'shimcha ma'no nozikligiga ega yoki ega emasligida bo'lib, bu xususiyat shu sinonimik qatoridagi so'zlarning qo'llanish doirasini, qo'llanish o'rnini ham belgilaydi.

Sinonimlar bildiradigan vaqt, harakat, belgi, miqdor kabilarda ularning har birida belgining darajasi har xil bo'lishi mumkin. Masalan, *avval, oldin, ilgari, burun, qadim* sinonimlaridan *ilgari* so'zida vaqtning o'tishiga qarab uzoqlik darajasi *avval, oldin* so'zlaridagidan ortiq. *Burun* so'zida *ilgari* so'zidagiga nisbatan, *qadim* so'zida esa *burun* so'zidagiga nisbatan ortiqroq. *Ishchan, harakatchan, serharakat, g'ayratli, serg'ayrat, tirishqoq, urinchoq* sinonimlaridan *g'ayratli, serg'ayrat, tirishqoq* so'zlari belgini kuchliroq ma'no bilan ifodalaydi. Shuningdek, *kambag'al, qashshoq* sinonimlaridan *qashshoq* so'zi belgini kuchli ma'noda ifodalaydi. Kuch, quvvat, mador, majol, darmon sinonimlaridan mador, majol, darmon so'zlari, asosan, kuch-quvvatning normal holatdan pastligini ifodalashda qo'llanadi. Demak, sinonimlar bildirgan belgi darajasidagi har xillik ham shu so'zlarning ma'nosidagi farqli ma'no nozikliklari sanaladi.

Sinonimlar nutqda ishlatilishi doirasiga ko'ra sinonimiya qatorini hosil qiladi. Masalan: a) *yuz, bet, aft, bashara, chehra, siymo*; b) *yurak, dil, qalb, ko'ngil* kabilar.

Sinonimiya qatorini tuzishda har qanday uslubda qo'llanishi mumkin bo'lgan «betaraf» so'z asos qilib olinadi. Sinonimiya qatoridagi qolgan so'zlarning ma'nodoshligi ana shu «betaraf» so'zni solishtirish natijasida aniqlanadi. Masalan, *yuz, bet, aft, bashara, chehra, siymo* sinonimiya qatorida *yuz* so'zi «betaraf» so'z bo'lib, uning iste'mol doirasi kengdir, har qanday uslubda qo'llanaveradi: *yuzi tanish, yuzingni yuv, yuzi yoqimli, yuzing qursin*. Lekin shu qatoridagi *bet, bashara, aft, chehra, siymo*

so'zlarining iste'mol doirasi nisbatan chegaralangan (tor) bo'lib, ular turli uslubiy bo'yoqlarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday so'zlar bilan predmetga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatni yaqqol ifodalash mumkin. Chunonchi, *chehrasi issiq*, *chehrasi yoqimli*, *chehrasi ochiq* deyish mumkin, *chehrasi qursin* deb aytish mumkin emas.

Shunday qilib, yozilishi ham, talaffuzi ham boshqa-boshqa bo'lib, umumlashgan, bir tushunchani ifodalaydigan, lekin ma'no nozikliklari jihatidan bir-biridan birmuncha farq qiladigan so'zlar sinonimlar deb ataladi.

ANTONIMLAR

Bir-biriga qarama-qarshi ma'noli so'zlar antonimlar deyiladi. Antonim so'zlarning xususiyati shundaki, ularning biri ikkinchisiga qarama-qarshi qo'yilib, birining mazmuni ikkinchisini inkor etadi, birinchisining ma'nosi ikkinchisiga qarshi qo'yiladi. Shuning uchun bu so'zlarning birini aytish bilan oq unga qarama-qarshi tushuncha esga tushiriladi. Masalan, *oq - qora*, *issiq - sovuq*, *kirish - chiqish*, *oriq - semiz*, *past - baland* kabi.

Har bir so'zning antonimi bo'lavermaydi. Masalan: *magazin*, *kitob*, *institut*, *daryo*, *tog'* kabi so'zlarning antonimi yo'q. Antonimlar predmet belgisini bildiradigan so'zlarda ko'p uchraydi. Masalan, *yaxshi - yomon*, *chiroyli - xunuk* kabi.

Bir so'zning bo'lishli yoki bo'lishsiz shakllari o'zaro bir-biriga qarama-qarshi qo'yilsa ham antonimlar qatoriga kirmaydi. Masalan, *o'qigan - o'qimagan*, *kelgan - kelmagan* kabi.

Ba'zi bir so'z birikmalarida, xususan, tarkibida termin bo'lib qolgan so'z birikmalarida antonimlik xususiyatini yo'qotib, umuman predmet nomini bildirishi mumkin. Masalan, *oq - qora* antonim, lekin *oq gul* deganimizda *qora gulni* ko'z oldimizga keltirmaymiz. Shuningdek, *qora metallurgiya*, *qora kuch* birikmalari tarkibida ham *qora* so'zining antonimlik xususiyatini yo'qotib, bu birikmalar ma'lum sohaga doir terminlarga aylangan.

Antonim so'zlar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib ko'rishda, bir-biriga qarama-qarshi qilib

ko'rsatishda va fikrimizni, his-tuyg'ularimizni ta'sirli, aniq-ravshan ifodalashga juda katta yordam beradi.

Kontekstual antonimiya o'zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida so'zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi she'riy misralar tahlilida ko'rish mumkin:

*Ushoq qand oq tuzga monand erur,
Va lekin biri tuz, biri qand erur.*

Bu misolda qo'llangan *qand* va *tuz* so'zlari aslida antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida *tuz* va *qand* leksemalari muallifning leksik qo'llashi natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan.

Bunday qo'llanish olmoshlarda va sanalarda ham uchraydi: Bir u deydi, bir bu deydi, deganda *u* va *bu* olmoshlarida kontekstual zidlanish bor. Bu quyidagi she'riy misrada ham o'z aksini topgan:

Sichqonlarga nisbatan
Poyloqchiman, *to'g'riman*.
Ko'rsam tekin go'sht ba'zan
Chidolmayman - *o'g'riman*.

Leksik antonimiya leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq* va *qora*, *qalin* va *yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, bir so'z turkumi leksemalari doirasida yuz beradi. Sifatlar: a) hajmi belgisiga ko'ra: *issiq* va *sovuq*; b) yosh belgisiga ko'ra: *yosh* va *qari*; c) xarakter - xususiyati belgisiga ko'ra: *saxiy* va *xasis*, *botir* va *qo'rqoq*, *aqlli* va *ahmoq*; d) shakl - belgisiga ko'ra; *to'g'ri* va *egri*; e) ma'za - ta'm belgisiga ko'ra; *achchiq* va *shirin* kabi. Payt, holat, miqdor ma'noli leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha* va *ertaga*, *avvalo* va *keyin* (payt belgisiga ko'ra), b) *tez* va *sekin*, *arang* va *bemalol* (holat belgisiga ko'ra), v) *ko'p* va *oz*, *mo'l* va *kam* (miqdor belgisiga ko'ra) va boshqalar. Bunday leksemalarning sifat yoki ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda bir qadar munozarali bo'lib qolmoqda.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boylik* va *kambag'allik*; b) qarama-qarshi tomon nomlarida: *sharq* va *g'arb*; c) fasl nomlarida: *yoz* va *qish*, *kuz* va *bahor*; d) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarida: *kecha* va *kunduz*, *tong* va *shom* kabi.

Fe'llarda: a) qarama-qarshi harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarda: *bormoq* va *kelmoq*; b) sifat yoki ravishdan yasalgan fe'llarda: *kengaymoq* va *toraymoq*, *sekinlashmoq* va *tezlashmoq* kabi.

Ba'zan fe'lning sifatdosh shakli sifat turkumidagi leksema bilan anatomik munosabatlarga kirishi mumkin: *o'qigan* va *bilimsiz*, *o'qimagan* va *bilimli* kabi. Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe'llarda bir oz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa bo'lmaydi.

Enantiosemiya (yun. *enantios* – qarama-qarshi + *sema* – belgi) bitta leksema ma'nosida nutqiy muhim talabga ko'ra zidlanishning ifodalanishi. Masalan, o'zbek tilidagi *chiqmoq* fe'li aslida «ichkaridan tashqariga harakatlanish»ni ifodalaydi. Shu bilan birga transport vositalaridan foydalanishda «tashqaridan ichkariga harakatlanish»ni ham anglatadi.

Tilda bir so'zga qarama-qarshi ma'noli bir necha so'z bo'lishi ham mumkin. Masalan, oson so'zini antonimlari qiyin, og'ir, mashaqqatli, mushkul kabi so'zlardir.

Ba'zi bir so'z birikmalarida, xususan, tarkibli termin bo'lib qolgan so'z birikmalarida antonimlik xususiyatini yo'qotib, umuman predmet nomini bildirish mumkin. Masalan, oq – qora antonim, lekin oq gul deganimizda qora gulni esimizga keltirmaymiz; umuman, amaliyotda qora gul degan so'z birikmasi uchramaydi. Shuningdek, qora metallurgiya, qora kuch birikmalari tarkibida ham qora so'zining antonimlik xususiyati yo'qolib, bu birikmalar ma'lum sohaga doir terminga aylangan. Antonim so'zlar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib ko'rishda, bir-biriga qarama-qarshi qilib, ko'rsatishda va fikrimizni, his-tuyg'ularimizni ta'sirli, aniq ravshan ifodalashga juda katta yordam beradi.

Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*, *tog'a* va *xola* kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. Shu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan B.Isabekov esa ularni antonimlar emas, balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslanadi.

Fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi», deb qaraladi, biroq tilshunos Sh.Rahmatullayev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkorning o'zi ham antonim emas. Masalan, *ayt* va *aytina*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatdir». Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor.

Antonimiya mezonini belgilashda Sh.Rahmatullayev, N.Mamatov va R.Shukurovlar tomonidan tavsiya etilgan mantiqiy markaz prinsipiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu prinsipga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Masalan, kuz bilan bahor orasida qish bor, demak kuz va bahor leksemalari o'zaro antonimlar deb qaraladi, ammo kuz bilan qish antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha yo'q; shuningdek, qish bilan yoz antonimlar, kecha bilan bugun antonimlar emas, kecha va ertaga – antonimlar; o'tmish va hozir antonimlar emas, o'tmish va kelajak antonimlar kabi. Antonimik munosabatda bo'lgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz bo'ladi-yu, ammo uni nomlovchi so'zning o'zi bo'lmaydi. Masalan, kulgi va yig'i leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus so'z tilda yo'q, ammo oraliq hodisaning o'zi bor: u kishining kulmasdan, yig'lamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi.

Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarama-qarshi qo'yish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu oraliq hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini ta'minlaydi:

Tinglar edim betinim.
Uzun tunlar yotib jim.
Seza olardim kuchin
Ko'pi yolg'on, ko'pi chin.

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi – hayotiy tajriba umumlashmalarni maqol va matallar tiliga mos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

Yozgi mehnat – qishki rohat.
Yaxshi do'st – jon ozig'i,
Yomon do'st – bosh qozig'i.
Do'st achitib gapirar,
Dushman – kuldirib.

TABU VA EVFEMIZM

Kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida, ayniqsa, kishilik jamiyatining ibtidoiy bosqichlarida ba'zi bir narsalar, harakatlar man etilgan. Ana shunday man qilish hodisasi tabu deb ataladi. Bu hodisa tilda ham uchraydi. Jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida kishilar o'rtasida jin, arvoh va shunga o'xshash ilohiy narsalarga ishonish juda kuchli bo'lgan. Bunday xalqlar jin va arvohlarga yaqin bo'lgan shaxs yoki predmetning nomi tilga olinmasa, ulardan saqlanish mumkin, deb o'ylashgan. Qadimgi xalqlarda, shuningdek, hozir ham qabila bo'lib yashayotgan xalqlarda qabila boshliqlari o'lgandan keyin ularning narsalariga tegish, ularning nomini tilga olish man etilgan. Agar ularning narsalariga tegilsa yoki bu narsalarning nomi tilga olinsa, arvohlar, jinlar urib ketadi, biror zarar yetkazadi, deb tasavvur qilganlar. Xuddi shuningdek, ayrim yirtqich, zaharli hayvonlarning nomlarini aytish ham man etilgan. Go'yo bunday hayvonlarning nomi tilga olingach zarar yetkazishi mumkin emish. Tabu qoldiqlarini hozir ham uchratish mumkin. Masalan, musulmon ayollari orasida erlarini o'z ismi bilan chaqirishsa, bunday holat erga nisbatan hurmatsizlik sanalgan.

Oqibatda, man etilgan so'zlar o'rniga tushunchani ifodalovchi boshqa so'zni ishlatish zaruriyati tug'iladi. Ana shunday man etilgan so'zlarning ishlatilishi evfemizm deb ataladi. Masalan: *qizamiq* so'zi o'rniga *gul* so'zi, *chayon* so'zi o'rniga *eshak*, *otiyo'q* so'zlarining ishlatilishi evfemizm hodisalaridandir. Jamiyat taraqqiyotining keyingi davrlarida dag'al, qo'pol, noqulay so'zlar o'rniga yoqimliroq, silliqroq

so'zlarni ishlatish hodisasi ham evfemizm ko'rinishlaridandir. Masalan, *o'ldi* so'zi o'rniga *vafot etdi, qazo qildi, dunyodan o'ldi, dunyodan ketdi, jonini egasiga topshirdi, ko'zi yumildi* kabi. *Bo'g'oz xotin* o'miga *ikkigat, oyog'i og'ir, yuki bor, yukli xotin, homilador* kabi so'z yoki so'z birikmalari ishlatiladi. Evfemizm adabiyotda stilistik vosita sifatida katta rol o'ynaydi. Jamiyatning ba'zi bir ijtimoiy guruhlari mehnat qilmay tekinxo'rlik bilan hayot kechiruvchilar chunonchi, o'g'ri, bezori va qimorbozlar o'zlarining yomon niyatlarini, yovuz maqsadlarini boshqalardan yashirish uchun so'zlarga har xil ma'no berib qo'llaydilar. Bunday so'zlarga argo deyiladi. Masalan, *til* so'zi o'rniga *lay, o'g'irlamoq* so'zi o'rniga *ovqatlanmoq, o'ldirmoq* so'zi o'rniga *sallasini olib kelmoq* so'zlarini ishlatadilar.

TERMINOLOGIYA

Har bir til shu tilga mansub xalqning moddiy va ma'naviy dunyosini butun borlig'icha o'zida aks ettiruvchi yorqin ko'zgu bo'lib, insonning mehnat va ijtimoiy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois, jamiyatda sodir bo'lgan har qanday voqelik yoki o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'zini namoyon etadi. Tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot davomida tilning lug'at tarkibi tadrijiy ravishda doimo rivojlanib, boyib boradi. Bu boyish jamiyat rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni ifodalovchi yangi so'zlar, nomlarning vujudga kelishi hisobiga sodir bo'ladi. Tilning lug'at tarkibi, uning leksik-semantik sistemasi doimo o'zgarib boradi, ayni zamonda, jamiyat uchun keraksiz holga kelgan tushuncha yoki predmet nomlarini ifodalab kelgan so'zlar arxaik so'z sifatida iste'moldan chiqib, uning o'rnini yangi so'zlar egallaydi. Lekin iste'moldan chiqqan so'zlar miqdori yangi paydo bo'lgan so'zlarga nisbatan ancha kam bo'ladi. Lekin ba'zi hollarda buning aksi ham bo'lishi mumkin. Albatta, lug'aviy birliklarning iste'moldan chiqishi lingvistik va ekstralingvistik omillar asosida, tilning tabiati, til taraqqiyoti qonuniyatlari asosida ro'y beradi. Bunda ikki asosiy hodisa kuzatiladi:

1. Jamiyat va tabiatdagi narsa-hodisalarning yo'qolishi bilan ularning ifodachisi bo'lgan so'zlar ham yo'q bo'ladi, hozirgi til strukturasi (lug'at sistemasidan) chiqadi va tarixiy so'zlarga aylanadi.

2. Tilning takomillashuvi jarayonida narsa-hodisaning mohiyatini aniq, to'la va to'g'ri ifodalay olmaydigan lug'aviy birliklar iste'moldan chiqib, ularning o'rini hodisani aniq, to'g'ri va to'la ifodalaydigan lug'aviy birliklar egallaydi.

Diaxron aspektida o'zbek terminologiyasida faol bo'lgan, lekin, yuqorida aytganimizdek, bugunga kelib muayyan sohalarda ko'pgina jarayon va narsa-hodisalarning yo'q bo'lib ketishi natijasida ularni ifodalovchi *mistar, sheroza, nol, kilik, xoma, muzahhib, lavvoh, kitobdor, midod, musavvada, xushnavis, dabir* kabilar iste'moldan chiqib, tarixiy terminlar qatoridan joy oldi. Shuningdek, rivojlanish natijasi o'laroq qog'oz ishlab chiqarishda zamonaviy texnika vositalarining qo'llanishi azaliy mavjud bo'lgan qog'oz tayyorlash texnologiyasini jiddiy bir shaklda o'zgartirib yubordi. Qog'ozning ipak yoki kanopdan emas, balki sellulyozadan tayyorlanishi natijasida qog'oz turlarini anglatuvchi *qog'ozni nimkatoni, qog'ozni abrisho'miy, qog'ozni sultoniy, ohor muhrali qog'oz;* qog'oz ishlab chiqaruvchi geografik hududning o'zgarishi bilan *Samarqand qog'ozni, Xuroson qog'ozni, Qo'qon qog'ozni;* qog'oz tayyorlash ishining hunarmandchilikdan takomillashgan sanoat sohasiga aylanishi tufayli *qog'ozgar, qog'ozrez, varroq, sahhof, juvozi kog'az, korxonai kog'azbardor* kabi terminlar muomaladan chiqib ketdi. Ularning o'rini *fin qog'ozni, kompyuter qog'ozni, yozuv qog'ozni, qog'oz sanoati, qog'oz fabrikasi, muqovachi* kabi yangi terminlar egalladi.

Lug'at tarkibining doimiy ravishda boyib borishi ijtimoiy hodisa sifatida til taraqqiyotining eng asosiy qonuniyatlaridan hisoblanadi. Leksik taraqqiyot jamiyat rivojlanishining turli davrlarida turli ko'rinishda, turli darajada bo'ladi. Yangi so'z ixtiro qilinmaydi, balki tilda mavjud bo'lgan so'z yasovchi elementlar, ya'ni muayyan tilning o'z ichki imkoniyatlari hisobiga vujudga keladi. O'ylab topilgan so'zlar turli tillarda juda ham kam sonni tashkil etadi. Rus tilshunosi E.A.Zemskaya yozadi: «Bir dam o'ylab ko'raylik, yangi so'z eskisi bilan butunlay bog'lanmagan holda yasaldi, deylik. U holda tilni egallash juda qiyin bir ahvolga kelib qolar yoki buning umuman

imkoni ham bo'lmas edi. Lug'at tarkibini kengaytirish yo'sini undan foydalanishni yanada qulaylashtirish, eng asosiysi, tildagi mavjud o'zaro bog'langan so'zlar orqali real hayotdagi o'zaro bog'langan voqea-hodisalarni ifodalashdan iboratdir. Shunday qilib, so'zlarning tildagi o'zaro aloqasi real predmet va mavjud voqea-hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aks ettiradi (Земская Э.А. Как делаются слова. – Москва, 1963).

Tilning lug'at tarkibi yangi so'zlar hisobiga doimo boyib boradi, bu bilan til ham taraqqiy etadi. Yangi so'zlarning asosiy qismini terminlar tashkil etadi. Fan va texnika taraqqiyoti yangi terminlarni vujudga keltiradi, ayni zamonda, terminlar fan va texnika taraqqiyotiga zamin yaratadi. Zotan, terminologik jihatdan ilmiy ishlanmagan fan yoki ishlab chiqarish sohasi kutilganidek rivojlana olmaydi. Jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'z aksini topadi. Jamiyat taraqqiyotidagi ma'lum bir davrlarda u yoki bu soha terminologiyasining muayyan bir tor doira ko'lamidan chiqib, umumxalq nutqida ham keng foydalanish holatlari kuzatiladi. Xususan, O'zbekiston mustaqilligi yillarida ijtimoiy-iqtisodiy terminologiyaga oid ko'plab terminlarning o'zbek adabiy tilining chegaralanmagan qatlamiga singib borib, ommaviy nutqda keng ko'landa qo'llanilishini kuzatish mumkin. *Investitsiya, valyuta, bank, mustaqillik, bozor iqtisodiyoti, konvertatsiya, ma'naviyat, milliy mafkura, milliy istiqbol g'oyasi, akademik litsey* kabi terminlar mustaqillik mevasi sifatida tilimizda faol qo'llanib kelmoqda. Tadqiqotimizning avvalgi bobida ko'rib o'tganimizdek, ayni shunga o'xshash vaziyatni kitobatchilik terminologiyasining XV-XVI asrlardagi taraqqiyotida ham kuzatishimiz mumkin. Chunki bu davrlarda kitobatchilikning gullab-yashnashi o'z ta'sirini xalq turmush tarziga, o'z navbatida, so'zlashuv tiliga ham ko'rsata oldi. Ijtimoiy hayotda xalq turmush tarziga kirib kelgan narsa-hodisalar bilan birga ularga oid terminlar ham tilga singib, xalqning kundalik nutqidan keng o'rin olib boradi. Demak, har bir til leksikasi tarkibi doimiy ravishda yangilanib turadi. Ayni zamonda, tilning lug'at tarkibidagi o'z ahamiyatini yo'qotgan so'zlar arxaik so'zlar qatoriga o'tib, iste'moldan chiqish hodisasi ham sodir bo'lib boradi. Lekin yangi so'zlarning paydo bo'lish hodisasi so'zlarning iste'moldan chiqishiga nisbatan ancha yuqori bo'ladi. Bunda lug'at sostavining boyib borishi har bir tilning o'z

ichki imkoniyatlari asosida va o'zga tildan o'zlashtirish yo'li bilan bo'lishi lingvistik adabiyotlarda qayd etilgan va barcha tomonidan tan olingan.

Ma'lumki, har bir tildagi so'zlar bir nechta ma'noga ega bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlarning aniq ma'nosi kontekstda, gap tarkibida aniqlanadi. Bunday so'zlar nutqning ta'sirli, jonli, ixcham va badiiy bo'lishida nihoyatda katta rol o'ynaydi. Shuning bilan birga, har bir tilda o'zining ishlatilish doirasiga ko'ra cheklangan, asosan; birgina ma'noga ega bo'lgan birgina tushunchani ifodalaydigan so'zlar ham bo'ladi. Bunday so'zlar, xususan fan, texnika, san'at, siyosat, til va adabiyot, hunarmandchilik kabi turli sohalarida uchraydi. Bu sohalarida hamma diqqat borliqni faqat mantiq jihatdan bilishga qaratilgan. Shuning uchun fan-texnika, siyosat sohalarida so'zlarning nihoyatda aniq bo'lishi talab qilinadi.

Termin lotincha *terminus* so'zidan olingan bo'lib, chegara, chegara belgisi, chek ma'nolarini anglatadi. Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi termin deb ataladi. Terminlar bir ma'noli bo'lishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega bo'lmasligi kabi belgilari bilan ham umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi. Masalan, lingvistik terminlar: *gap, ega, ot, son, tovush*; geometriyaga oid terminlar: *aylana, uchburchak*; fizikaga oid terminlar: *jism, bosim, harakat, maydon*; kimyoga oid terminlar: *suv, kumush, ishqor, tuzlar* va boshqalar.

Terminlarning muhim xususiyati shundaki, ular ko'p ma'noli bo'lmaydi. Ko'chma ma'nolarda ishlatilishi nihoyatda kam uchraydi. Masalan: ko'pgina tillarda bo'lgani singari o'zbek tilida ham *operatsiya* so'zi termin sifatida: 1) meditsina sohasida yorish, kesish, kesib olib tashlash, yangisini solish va shu yo'llar bilan kasallikni tuzatish davolash ma'nosida; 2) harbiy sohada biror vazifa va maqsadni amalga oshirishga qaratilgan urush harakatlari ma'nosida; 3) davlat idoralarida rasmiy muomala (masalan: bank operatsiyasi, pochta operatsiyasi kabi) ma'nolarida qo'llaniladi.

Ma'lumki, har bir soha terminologiyasining shakllanish jarayoni adabiy tilga xos bo'lgan omonimiya, sinonimiya va boshqa xildagi leksik-semantik ko'rinishlar bilan bog'liq holda kechadi. Lekin ushbu holatlar o'zbek terminologiyasining barcha

sohalari uchun bir xilda emas. Xususan, hozirgi o'zbek ilmiy-texnikaviy terminologiyasida avj olgan salbiy hodisalardan biri ko'p shakllilik – sinonimiyadir. Bunda birgina tushunchani ifodalash uchun turli so'z (yoki so'z birikmalari) qo'llanadi. Garchi bunday holat vaqtinchalik bo'lib, terminlarni tartibga solish jarayonida bartaraf etilsa-da, ammo ma'lum davr mobaynida u terminlardan foydalanishda turli qiyinchiliklar va chalkashliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shuni alohida qayd etish kerakki, terminologiyada birgina tushunchani ifodalashda qo'llanadigan turli terminlarni qanday atash masalasida munozaralar ham mavjud. Chunonchi, ba'zi tilshunoslar terminologiyada neytrallik bo'lishini hisobga olib, bir tushunchani anglatuvchi turlicha ifodalarni «*dublet terminlar*» deb atashsa, boshqa bir qator olimlar esa uni «*sinonim*» deb ham atash mumkinligini qayd etganlar. Ba'zi olimlar esa, terminologiyadagi sinonimlik umumadabiy tildagidan birmuncha farq qilishini va shu boisdan ham ularni «*dublet*» deb aytayotganliklarini qayd etganlar.

Umuman, nafaqat terminologiyada, hatto tilshunoslikda ham «*sinonim*», «*dublet*» va «*variantlilik*» kabi tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlari aniq belgilanmagan hamda ularni farqlash masalasi hali to'liq hal etilmagan.

Har bir tilda jumladan, o'zbek tilida terminlar quyidagi yo'llar bilan hosil bo'ladi:

1) har bir xalqning o'z til boyligidan, undagi turli imkoniyatlardan foydalanish asosida: *uchburchak, urg'u, qo'lyozma, ega, kesim, aniqlovchi, qo'shimcha* kabilar;

2) chet tillarda, ayniqsa, rus tili va u orqali boshqa tillardan tayyor terminlarni qabul qilish bilan: *plyus, minus, fonema, biologiya, atlas, atom, gramm.*

Terminologiya keng ma'noda leksikaning bir qatlami bo'lib ijtimoiy hayotning turli sohalarida qo'llaniladigan terminlarning majmuidir. Terminologiya tor ma'noda fan yoki texnika, adabiyot, san'at yoki ishlab chiqarishga xos terminlar yig'indisini tashkil etadi.

Fan-texnika, adabiyot, san'at va ishlab chiqarishning taraqqiy etib borishi bilan terminologiya ham rivojlanib boradi, yangi terminlar paydo bo'ladi. Ba'zi bir eskirib, keraksiz bo'lib qolgan terminlar esa iste'moldan chiqib qoladi.

Tilshunoslikda terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan. Har bir soha terminologiyasini tartibga solish bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida sohaviy terminologiyalarni tartibga solish masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Lekin qilingan ishlarning salmog'i bilan chegaralanib qola olmaymiz. Chunki terminlarni tartibga solish masalasini barcha soha terminologiyalarida ham bir xilda olib borilyapti deb bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan bu yo'nalishda echimini kutayotgan muammolar talaygina.

O'zbek terminologiyasi to'raligicha bugunga qadar jiddiy shaklda lingvistik tadqiqot ob'ekti bo'lmagan va barcha soha terminologiyalarini tartibga solish masalasi deyarli hal etilmagan.

Ma'lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etganligi, shuningdek, tartibga solinganligi kabi belgilar bilan ham uzviy bog'liqdir. Chunki ilmiy adabiyotda qo'llanadigan termin yoki uning ifoda shakli aniq va ravshan bo'lmas ekan, unda, albatta, chaikashlik, noaniqlik kabi salbiy holatlar saqlanib qolaveradi. Shu bois, har bir fan yoki sohaning taraqqiyot ko'rsatkichi shu soha terminologiyasining «qat'iy ilmiy terminologiya»ga ega ekanligi bilan ham belgilanadi. Bu yerda «qat'iy ilmiy terminologiya» tushunchasi biron bir sohaviy terminologiyaning mazkur fan sohasi taraqqiyoti bilan uyg'unlashuvi, sohaviy terminologiyaning ayni sohaga oid tushunchalarni ifodalashdagi hamohangligi, yaratilgan va muomalada bo'lib turgan terminologiyaning muayyan fan tili bilan mos kelishi kabi holatlarni nazarda tutadi.

Terminlarning aniqligi va qat'iyilashishi shu millatning dini, maorifi, madaniyati darajasini ko'rsatadi. Terminlarning rivojlanishi, tartibga solinishi fanning har xil sohalarida turlicha bo'lib, ma'lum fanning taraqqiyotiga bog'liq. Bu taraqqiyot to'xtovsiz bo'lgani uchun yangi terminlarning kelib chiqishi, tartibga tushishi ham uzluksiz bo'ladi. Umuman, ona tilida terminlarning puxta ishlanishi, tartibga solinishi darslik va qo'llanmalar tuzish uchun ham, ona tilida dars olib borish uchun ham zarur bo'lgan manbadir. Terminlarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Demak, terminologiyani tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir.

Terminologiyani tartibga solishning samaradorligi terminlar bevosita qo'llanadigan quyidagi holatlarda yaqqol ko'rinadi: kasbiy ta'limni to'g'ri tashkil etishda, ishlab chiqarish amaliyotida bo'ladigan og'zaki muomalada, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'zaro yozishmalarda, matbaachilikda (ilmiy, o'quv, ishlab chiqarish kabilarga oid adabiyotlarni nashr etishda), chet el adabiyotlarini tarjima qilishda va hokazo.

Ma'lumki, har bir fan sohasi doimiy taraqqiyotda bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, undagi tushunchalarning, ular orqali terminlarning ham o'zgarib turishiga olib keladi. Noo'rin, asossiz tanlangan atama ma'lum davr o'tishi bilan ifodalangan tushuncha mazmuniga mos kelmasa, iste'moldan chiqadi, yangi atama yaratiladi yoki uning sinonimi o'rmini egallaydi. Shuning uchun ham atama lug'atlari ma'lum vaqt o'tishi bilan qayta nashr qilinadi - to'ldiriladi yoki asossiz atamalar boshqa qulay va aniq atamalar bilan almashadi. Demak, terminologiyani tartibga solish bu doimiy va kundalik ishimiz bo'lishi, shuningdek, u fan va texnika taraqqiyoti bilan hamohang takomillashib borishi lozim.

Tilshunoslikda terminlarning o'zgarishi hamda yangi terminlarning paydo bo'lishi fan va texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Texnika taraqqiyoti ta'sirida terminologiya o'zaro aloqador ikki qonuniyat asosida, birinchidan, ilmiy-texnika progressi qonuniyatlari bilan, ikkinchidan, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Texnik malakaning endilikda ma'lum tor doiradan chiqib, ommaviy xarakterga ega bo'layotganligi va turli sohalarning mutaxassislari kundalik faoliyatida fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanayotganligi terminlarga bo'lgan yuksak talab bilan uning hozirgi holati orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishni talab etadi. Chunki jamiyat hayotida fan va texnika qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lsa, uni egallash, boshqarish va taraqqiy ettirish uchun terminlar ham shunchalik muhim ahamiyatga molikdir. Shu jihatdan, terminlarni tartibga solish juda katta ilmiy va ijtimoiy ahamiyatga egadir.

Fan-texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanib borishi natijasida yangidan-yangi mashinalar, apparatlar, asbob-anjomlar va texnologik jarayonlarning paydo bo'lishi bilan ularni

ifodalovchi yangi terminlar ham vujudga kelmoqda. Shu sababli, yangi texnika vositalari qaysi sohaga ko'proq kirib kelgan bo'lsa, shu soha terminologiyasi to'xtovsiz ravishda kengayib bormoqda. Masalan, ana shunday sohalardan biri poligrafiya-nashriyotchilik sohasidir. Mazkur soha taraqqiyotiga e'tibor bersak, bu sohaga texnik vositalarning kirib kelishi, asosan, yigirmanchi asr boshlariga to'g'ri keladi. Lekin uning eng taraqqiy etgan davri bugungi kundagi holatidir. Hozirgi zamonaviy poligrafiya-nashriyotchilik tarmog'i hujjatlarni tayyorlash va ularning nusxalarini ko'paytirish, kitob holiga keltirish jarayonlarini o'zida mujassamlashtirgan texnik vositalar qo'llanadigan yetakchi sohalardan biriga aylandi. Natijada, ushbu soha terminologiyasiga juda ko'plab yangi tushunchalar va ular bilan birga yangi ilmiy-texnikaviy terminlar ham kirib kelmoqda. Albatta, bunday o'zgarishlar o'zbek tilining ish ko'rish doirasini kengaytirib, uning leksik sostavini yangi-yangi ilmiy va texnik terminlar bilan boyitdi.

Ko'pchilik hollarda yangi terminlar yaratish ishiga oddiy tarjima yoki kalkalash jarayoni sifatida qaraymiz. Terminologiyadagi mavjud kamchilik hamda tartibsizliklarning asosiy sabablaridan biri ham shundadir. Zotan, yangi termin yaratish har taraflama mukammal bo'lgan ijodiy jarayondir. Har qanday ilmiy-texnikaviy termin oddiy so'zning yoki so'z birikmasining terminologiyadagi aksi bo'lib, u aniq chegaralangan hamda belgilangan mazmunga, bu mazmun esa, kontekstdan qat'iy nazar, faqat shu terminga oid bo'lishi lozim.

K.M.Musayev terminologiyani tilning leksikasi sifatida go'yo bir shaharga qiyoslaydi. Uning fikricha, terminologiya yagona reja asosida qurilsa-da, lekin birdaniga barpo etilmaydi. U tarixiy shart-sharoit asosida shakllanadi, uni yaratishda har xil avlodga mansub bo'lgan turli me'morlar, loyihachilar, kashfiyotchilar ishtirok etadi. Ular har bir qurilayotgan inshootni yaxshi o'rgangan holda barpo etadilar. Terminologiyani tartibga solishdagi o'ziga xos murakkablik ham shu bilan belgilanadi (Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии. – М.: Наука, 1986.).

Rus tilshunosi D.S.Lotte terminologiyaga bag'ishlangan asarlarida barcha sohaviy terminologiyalar uchun umumiy bo'lgan quyidagi jiddiy kamchiliklarni ko'rsatib o'tadi:

1. Barcha terminologik sistemalar uchun taalluqli bo'lgan jiddiy kamchiliklardan biri terminlarning ko'p ma'noligidir. Bunda bir termin ikki va undan ortiq ma'nolarda qo'llanadi.

2. Hozirgi terminologiyadagi ikkinchi yirik nuqsonlardan biri terminlar sinonimiyasi hodisasidir. Termin-sinonim (dublet)lar deganda muayyan bir tushunchani ifodalash uchun ikki va undan ortiq terminning muomalada bo'lishi tushuniladi.

3. Terminologiyadagi yana bir kamchilik bu ma'lum bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi terminning anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyatiga uyg'un bo'lmasligidir. Ba'zi holatlarda so'zning aynan ma'nosi bilan tushuncha mohiyati o'rtasida nomutanosiblik vujudga keladi.

4. Terminologiyadagi navbatdagi nuqson terminning ko'p komponentlardan iborat bo'lishi va natijada, uni qo'llashdagi noqulaylikdir. Bunda muayyan bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi termin ikki va undan ortiq komponentlardan iborat bo'ladi. Bunday yasalishga oid bo'lgan terminlarda, birinchidan, nutq iqtisodi, ya'ni ixchamligi buziladi, bu esa, o'z navbatida, fikrlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, termin keragidan ortiq darajada uzun bo'lganda ellipsis (nutq unsurining tushib qolishi) hodisasining vujudga kelish ehtimoli kuchayadi.

5. Yuqoridagi nuqsonga yaqin bo'lgan yana bir kamchilik bu - termin talaffuzining noqulayligi. Bunday terminlar ikki sababga ko'ra vujudga keladi: 1) asosiy termini yaratishda uning derivatlilik imkoniyatlari yetarlicha inobatga olinmaydi; 2) xorijiy termini o'zlashtirishda unga jiddiy e'tibor bilan qarab, tanqidiy yondoshilmaydi.

6. Terminologiyadagi eng katta kamchilik bu terminologiyani keragidan ortiq miqdorda xorijiy terminlar bilan to'ldirib tashlashdir. To'g'ri, hech qanday til faqat o'z terminelementlari hisobiga terminologiyasini qura olmaydi. Til qurilishi jarayoni shuni ko'rsatadiki, dunyoda sof tilning o'zi umuman mavjud emas. Har doim boshqa tillardan termin o'zlashtirish jarayoni sodir bo'lib turadi, bu jarayondan chekinish mumkin emas. Ammo ehtiyoj sezilmagan holatlarda ham xorijiy terminlarni sun'iy ravishda tilga olib kirish har doim o'zini oqlayvermaydi. Bunday holatlarda ko'proq o'z til imkoniyatlaridan foydalanish va bunda termin ifodalashi lozim

bo'lgan tushuncha mohiyati bilan termin o'rtasidagi mutanosiblikni saqlashga e'tiborni qaratish lozim.

7. Ko'p hollarda ba'zi tushunchalarni ifodalovchi terminlar iste'molda mavjud bo'lmaydi. Natijada bunday tushunchalar o'ta muhim va ahamiyatli bo'lishiga qaramasdan, keng tarqalish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

8. Yana bir kamchilik shuki, termin yaratilishida u anglatishi lozim bo'lgan tushuncha mohiyati bilan o'zaro batartiblik (sistemalilik)ning yetishmasligidir (Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – Москва, 1961).

D.S.Lotte tomonidan ko'rsatib o'tilgan barcha soha terminologiyalariga oid bu kamchiliklar, oradan 40 yildan ortiq vaqt o'tishiga qaramasdan, bugungi kunda ham o'z ahamiyati va dolzarbligini yo'qotmasdan turibdi.

Ma'lumki, terminologik lug'atlar ham soha terminologiyasini tartibga solishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Akademik G'.Abdurahmonov terminologik lug'atlarning ma'lum fan sohasiga xizmat qilibgina qolmay, terminlarni tartibga solish, takomillashtirish hamda standartlashtirishda ham muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Terminologik lug'atlar uchun termin tanlash nihoyatda mas'uliyatli ish. Chunki har bir termin ma'lum tushunchani to'g'ri ifodalashi, o'zi ifodalagan sohaga va ayni chog'da ona tilining ichki qonuniyatlariga mos bo'lishi shart. Tanlangan termin bir ma'noli, ixcham so'z yoki birikmadan iborat bo'lishi, qolaversa, u sinonimlarga ega bo'lmasligi kerak.

Terminologik lug'atlar ko'pincha bir tilda yoki ikki tilda tuzilib, uning vazifasi har bir sohadagi terminlarni izohlab, tushuntirib berishdan iborat. Bunday lug'atlar "Maxsus lug'at", ya'ni "Ayrim sohalar lug'ati" deb ham yuritiladi.

Terminologik lug'atlar har qaysi soha bo'yicha, chunonchi, qishloq xo'jaligi, falsafa, tabobat, tilshunoslik, geografiya, fizika, matematika, geologiya kabi barcha sohalar bo'yicha tuziladi.

O'zbek tilida T.N.Qori Niyoziyning "Ruscha - o'zbekcha matematik terminlar lug'ati", R.X.Maxlin va M.D.Yagudayevlarning "Ruscha - o'zbekcha qisqacha botanika terminlari lug'ati", Y.A.Yunusovning "Ruscha - o'zbekcha qisqa fiziologik terminlar lug'ati", M.A.Sobirovning "Ruscha -

o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" va boshqalar ana shunday terminologik lug'atlardandir.

TERMINLARNING YASALISHI

Qadimgi adabiy til traditsiyalari asosida rivojlanib kelayotgan o'zbek tili mavjud borliqdagi voqea-hodisalarni, tushunchalarni ifodalash uchun keng imkoniyatlarga ega. Xususan, keyingi yillarda paydo bo'lgan va paydo bo'layotgan jamiki yangi tushunchalarni ifodalash borasida o'zbek tili o'zining rivojlangan tillardan ekanligini isbotlamoqda. Buni, ayniqsa, o'zbek tili terminologik sistemalarining ichki manbalar hisobiga rivoj topishi misolida yaqqol ko'rish mumkin.

Aytish kerakki, mazkur bo'limda termin yasash bilan bog'liq holatlar aynan so'z yasalishi bilan uyg'unlashadi. Shu bois so'z yasalishi bo'limida bu holatlarni takrorlab o'tmaymiz.

Har bir tilda bo'lganidek, o'zbek tilida ham u yoki bu tushunchani ifodalash uchun bir qancha usullardan foydalaniladi. Professor Ayub Gulomovning qayd etishicha, o'zbek tilida so'z yasashning besh xili mavjud. Bular quyidagilar:

1. Morfologik yo'l bilan yasash (affiksatsiya).
2. Sintaktik yo'l bilan yasash (reduplikatsiya, kompozitsiya, avrevatsiya).
3. Leksik yo'l bilan yasash (bir turkumdagi so'zni boshqa turkumga ko'chirish bilan yasash).
4. Semantik yo'l bilan yasash.
5. Fonetik yo'l bilan yasash (ichki o'zgarishlar yo'li bilan yasash).

Olib borilgan terminologik tadqiqot natijalaridan shu narsa ayonki, u yoki bu terminologik sistemada so'z yasash yo'llarining barchasiga ham birdek amal qilinavermaydi. Masalan, o'zbek kitobatchilik terminologiyasida termin yasashning, asosan, morfologik hamda sintaktik usullari eng sarmahsul sanaladi.

Quyida o'zbek kitobatchilik terminologiyasi misolida termin yasashning affiksatsiya va sintaktik usullari bilan qisqa tanishamiz.

Umuman, o'zbek tilida affiksatsiya usuli bilan so'z yasash eng faol usullardan biri hisoblanadi. Bu usulga ko'ra asosga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'zlar yasaladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yasovchi affikslar, aniqrog'i, so'zning morfem strukturasi so'z yasovchi sifatida ajraladigan affikslar juda ko'p. Lekin ularning hammasi ham yangi-yangi so'zlar yasashda qatnashavermaydi. Ulardan ayrimlari hozirda ham yangi so'zlar yasashda qo'llanayotgan bo'lsa, ba'zi affikslar esa so'z yasash funksiyasini deyarli yoki butunlay to'xtatgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ellikka yaqin ot yasovchi affiks mavjud bo'lsa-da, ularning o'zbek tili terminologik sistemalaridagi mahsuldorlik darajalari turlichadir.

O'zbek tilida *-chi* affiksi ot yasovchilar ichida eng faol hisoblanadi. O'zbek kitobchilik terminologiyasida bu affiks ishtirokida biror kasb, mutaxassislik yoki muayyan xizmat sohasi bilan shug'ullanuvchi shaxs nomlarini ifodalovchi terminlar yasaladi: *-muqovachi*, *-yozuvchi*, *-matbaachi*, *-poligrafchi*, *-annotatsiyalovchi*, *-sahifalovchi (vyorstkachi)* va hokazo.

Bugungi fan-texnika sohasidagi keskin o'zgarishlar natijasida kitobchilik sohasida ham yangi kasb-hunar turlari va ularni ifodalovchi terminlar vujudga kelmoqda. Xususan, kitob nashr etish ishida kompyuter texnikasining keng qo'llanishi bilan *-chi* affiksi ishtirokida yasalgan *kompyuterda sahifalovchi* yoki *dasturchi-operator* kabi yangi terminlar vujudga keldi.

Biz *-chi* affiksi yordamida yasalgan terminlarni izohlashga bugungi kun nuqtai nazaridan yondashdik. Agar ushbu masalaga diaxron nuqtai nazardan qarash, bu jarayonda ancha o'zgarishlar sodir bo'lganini ko'ramiz. Ma'lumki, o'zbek tilida *-chi* bilan *-soz* («*yasamoq*» ma'nosidagi forsa-tojikcha «*soxtan*» fe'lidan) affikslarining termin yasashdagi vazifalari bir-biriga ancha yaqin (*-soz* affiksi *yasash asosi ifodalagan narsani yasash, sozlash, tuzatish bilan shug'ullanuvchi shaxs otini yasaydi*). Har ikki affiksga xos bo'lgan ushbu holatni mazkur affikslar ishtirokida yasalgan va «*kitob muqovalaydigan kishi, usta*» ma'nosini ifodalab kelishga xizmat qiluvchi *muqovachi* hamda *muqovasoz* terminlari (O'rta asrlarga oid manbalarda *muqovachi*, *muqovasoz* terminlari o'rinda arab tilidan o'zlashgan *sahhof* hamda *mujallid* terminlarining faol muomalada bo'lganligi kuzatiladi) misolida ko'rishimiz mumkin. Har ikki termin o'tmishda bo'lganidek, hozirda ham iste'molda mavjud. Bu bilan

biz o'zbek tilida *-chi* hamda *-soz* affikslari sinonim affikslar bo'lib, har doim ham termin yasashda teng imkoniyatga ega, deyish fikridan yiroqmiz. Chunki bu har ikki affiks ba'zi jihatlarda yuqoridagi singari ma'nodosh terminlarni yasasa (*tunukachi* - *tunukasozi*), ba'zi holatlarda bunday hodisa bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, *shishachi* hamda *shishasozi* terminlarining *-chi* hamda *-soz* affikslari orqali yasalganligi ma'lum, lekin har ikki termin turli ma'nolarni ifodalab keladi: *shishachi* - *bo'shagan shisha idishlarni qabul qiluvchi kishi*; *«shishasozi»* - *shisha sanoatida ishlovchi kishi*.

O'zbek kitobatchilik terminologiyasida *kitob* so'ziga *-chi* affiksini qo'shish orqali *kitobchi* shaklidagi terminning yasalish holati mavjud emas. Lekin turk tilida ushbu holatni kuzatish mumkin. Turk tilida *kitobchi* termini *«kitob sotuvchi yoki kitobni nashr ettirib sotuvchi kishi»*ga nisbatan qo'llanadi. O'zbek tilida turk tilidagi ushbu termin o'rnida *kitobfurush* // *kitob sotuvchisi* hamda *noshir* terminlari ishlatiladi. Ayni shunga o'xshash holatni turk tilidagi *«qog'oz ishlab chiqarish ishi bilan shug'ullanuvchi kishi yoki qog'oz mahsulotlarini sotuvchi kishi»* ma'nosidagi *kağıtçı* (*qog'ozchi*, ya'ni *qog'ozsozi*) termini misolida ham ko'rishimiz mumkin. Bunda ham o'zbek tilida *qog'oz+chi* = *qog'ozchi* ko'rinishidagi termin yasalishi amalda mavjud bo'lmay, uning o'rnida *qog'oz+sozi* = *qog'ozsozi* shakli mavjuddir. O'tmishda *qog'ozsozi* termini o'rnida *qog'oz* so'ziga *«asos bildirgan narsa-hodisa bilan bog'liq kasbni qiluvchi shaxsni bildiradigan ot yasovchi»* *-gar* affiksining qo'shilishidan yasalgan *qog'ozgar* termini qo'llangan.

Kitobatchilik terminlarining yasalishida yana *-shunos*, *-navis*, *-gich* (*-g'ich*, *-qich*, *-kich*), *-ma*, *-gar*, *-dor*, *-furush*, *-dosh*, *-lik*, *-chilik* kabi affikslar faol ishtirok etadi. Endi ikki og'iz *-chilik* affiksi xususida to'xtab o'tsak. Bu affiks shaxs oti yasovchi *-chi* va mavhum ot yasovchi *-lik* affikslarining birikuvidan hosil bo'lgan (*-chi+lik* > *-chilik*). U asosdan anglashilgan narsa-predmet tayyorlanadigan sohani bildiradigan terminlar yasaydi. Masalan, *kitobatchilik*. Mazkur terminlar tarkibidagi *-chi*, *-lik* affikslari mustaqil affikslar singari ko'rinadi. Lekin bu holatni *muqovachilik*, *matbaachilik* terminlaridagi holat bilan tenglashtirib bo'lmaydi. *Muqovachilik*, *matbaachilik* terminlarida asosga *-chi* affiksini qo'shish orqali kasb egasini bildiruvchi *muqovachi*, *matbaachi* terminlari yasalgan. So'ngra

ularga *-lik* affiksining qo'shilishi bilan soha nomini bildiruvchi terminlar yasalgan. Chunki *muqovachi*, *matbaachi* terminlari mustaqil termin o'laroq amalda qo'llanadi.

Kitobatchilik terminida holat bunday emas. Bunda bevosita asosga (*kitobat*) *-chilik* affiksining qo'shilishi natijasida soha nomini (*kitobat+chilik*) anglatuvchi termin yasalgan. *Kitobat* terminiga *matbaachi*, *muqovachi* singari *-chi* affiksini qo'shish orqali *kitobatchi* shaklida termin yasalishi mavjud emas. Ta'kidlash lozimki, *qog'ozsozlik* termini *-lik* affiksi orqali, *qog'ozchilik* esa, *-chilik* affiksi bilan yasalgan terminlar sirasiga kiradi. Buning sababi bor, albatta. Chunonchi, *qog'ozsozlik* termini *qog'oz* so'ziga *-soz* hamda *-lik* affikslarining qo'shilishi natijasida yasalgan, ya'ni: *qog'oz + soz + lik*. Bunda *qog'ozsoz* mustaqil termin sifatida muayyan ma'noni ifodalaydi va unga *-lik* affiksining qo'shiluvi bilan *qog'ozsozlik* yasalgan. Bu tipdagi so'zlarda oxirgi *-lik* affiksidan qolgan qismi ham mustaqil leksema sifatida qo'llanishi mumkin. *Qog'ozchilik* terminida unday emas, o'zbek tilida *qog'ozchi* mustaqil leksema sifatida qo'llanmaydi. Shu sababdan, *qog'ozchilik* terminida *-chilik* yaxlit bir affiks sifatida ajraladi, ya'ni uning *-lik* affiksidan qolgan qismi mustaqil leksema sifatida qo'llanmaydi. Demak, bunday holatning mavjudligi hozirgi o'zbek tilida ish faoliyatning ma'lum sohasini bildiruvchi bir butun holdagi *-chilik* affiksi borligini tasdiqlaydi.

Albatta, muayyan sohalarga oid terminlar yasalishida barcha affikslar ham baravar ishtirok etavermaydi. Qaysidir biri termin yasashda faol ishtirok etsa, boshqa birlari nafaol bo'ladi.

So'nggi yillarda barcha sohalarda zamonaviy texnik jarayonlarning takomillashuvi va ularning ishlab chiqarishga keng ko'lamda kirib kelishi natijasida ular bilan bog'liq tushuncha hamda ularni ifodalash uchun ko'plab birikma shaklidagi terminlar yasash an'anasi kuchaydi. Termin yasashning sintaktik usuli haqida gap ketganda, asosan, birikma shaklidagi termin yasash holati tushuniladi. Barcha tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham birikma shaklidagi termin yasashning sintaktik usulidan keng foydalaniladi. Umuman, terminologiyada sintaktik usul bilan ko'p miqdorda birikma shaklidagi terminlar yasaladi. Termin yasashning bu usuli (morfologik va semantik usullar singari) eng sermahsul hisoblanadi. Shuning uchun ham, har qanday soha

terminologiyasida birikma terminlar soni boshqalariga nisbatan salmog'i jihatidan birinchi o'rinda turadi. Xususan, o'zbek kitobatchilik terminologiyasida ham, ximiya, qurilish, farmatsevtika, texnik terminologiyalardagi singari, yakka so'zli terminlarga nisbatan sintaktik usul bilan yasalgan terminlar ancha salmoqli o'rinni egallaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kitobatchilik sohasiga oid 4500 terminning 3160 donasi, ya'ni 70 foizini ikki va undan ortiq komponentdan iborat birikma shaklidagi terminlar tashkil etar ekan.

Terminologiyaga oid ba'zi manbalarda bir so'zga teng terminlar sistemaning minimal elementlari, ikki va undan ortiq so'zlardan tuzilgan birikma shaklidagi terminlar esa, maksimal elementlari sifatida talqin qilinadi. Ular minimal elementlarga ayni sohaning tayanch yoki asos tushunchalarini ifodalovchi asosiy terminlar sifatida ham qaraydilar. Bildirilgan bu fikrlar ko'p jihatdan o'zbek kitobatchilik terminologiyasiga ham to'liq mos keladi. Shu bois, ayni soha terminologiyasida ana shunday minimal elementlar mavjudki, haqiqatan ham ular (*kitob, nashr, qog'oz, nashriyot, muallif* kabilar) shu sohaga oid asosiy o'zak tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday minimal elementlar ishtirokida birikma shaklidagi terminlar yasalishi hodisasi ancha faollashib bormoqda. Masalan, rus tilida ish qurollari, texnika vositalari nomlarini ifodalovchi birikma shaklidagi terminlar yasalishida tushunchalarning umumiy belgilarini o'z ichiga olgan minimal elementlarning ishtiroki ancha samarali bo'lmoqda. Masalan, *mashina* so'zi ishtirokida juda ko'plab ikki komponentli birikma shaklidagi terminlar yasalmoqda: *mashina bumagorezalnaya, mashina adresovalnaya, mashina kartonorezalnaya* va h.z..

O'zbek terminologiyasida birikma shaklidagi terminlarning yasalishida sistemalashtiruvchi minimal elementlarning o'rni katta. Ayniqsa, ikki komponentli birikma shaklidagi terminlarni yasashda bunday sistemalashtiruvchi minimal elementlardan keng foydalaniladi. Masalan, o'zbek kutubxonachilik-bibliografiya terminologiyasida birgina *kutubxona* minimal elementi ishtirokida 80 dan ortiq ikki komponentli termin yasalganligi ma'lum. O'zbek kitobatchilik terminologiyasida ham birgina *nashr* so'zi ishtirokida qirqdan ortiq birikma shaklidagi termin yasalgan: *bosma nashr, to'liq nashr, tuzatilgan nashr, yangi nashr* va boshqalar. Bu erda minimal element deb

ataganimiz *nashr* soʻzi umumiy tushunchani ifodalashi uning bir jihati boʻlsa, ikkinchi jihati, uning birikma shaklidagi terminlarning aniqlanmish komponenti sifatida kelishi orqali nashrning turlariga koʻra tabaqalanishini ifodalamoqda.

Shu oʻrinda taʼkidlash lozimki, oʻzbek kitobatchilik terminologiyasida boshqa tillardan kalka usuli bilan oʻzlashgan birikma shaklidagi terminlarning oʻzbekchadagi muqobil variantlari ham birikma shaklidagi termin holatida ifodalangan. Bu holatning mavjudligi ayni soha terminologiyasida birikma shaklidagi terminlar sonining ortishiga olib kelmoqda. Quyida ushbu holatni ingliz va oʻzbek tillari misolida koʻrib chiqamiz: *printed publikation* - bosma nashr, *continued publikation* - davomli nashr, *washable binding* - yuviladigan muqova, *hand composition* - qoʻlda (harf) terish, *title of the book* - kitobning nomi, *abridged edition // condensed edition* - qisqartma nashr, *printed publikation // published work* - bosma asar, *issue editor* - nashr muharriri, *paper reel* - qogʻoz oʻrami, *selektion(s)*, *omnibus book (volume)* - tanlangan asarlar toʻplami, *book kollektion* - kitoblar toʻplami va h.z.. Yoki boshqa tillarda, xususan, rus tilida qoʻshma soʻz shaklidagi terminlarning oʻzbekcha ekvivalentlari birikma shaklidagi termin koʻrinishiga ega boʻladi: *knigonoska* - kitob qopi, *knigoopisanie* - kitobni tavsiflash, *knigopodʻemnik* - kitob koʻtargich, *knigorasprostranenie* - kitobning yoyilishi, *knigopechatanie* - kitob bosish va boshqalar.

ETIMOLOGIYA

Etimologiya - tilshunoslik fanining muhim va murakkab sohasi. Etimologiya soʻzi asli yunoncha *etymon* va *logos* soʻzlaridan tashkil topgan: *etymon* - soʻzi «chin, haqiqiy, asl mohiyat» maʼnosini, *logos* soʻzi esa «taʼlim» maʼnosini anglatadi. Shunga koʻra etimologiya sohasida soʻzlarning asl shakli va maʼnosini aniqlash boʻyicha izlanishlar olib boriladi.

Etimologiya tilshunoslikning juda qadimiy sohasi boʻlib, eramizdan avvalgi davrlarda yashagan filosof va filologlar ham soʻzlarning kelib chiqish tarixi bilan shugʻullanganlar. Etimologiyada soʻzlarning haqiqiy va birinchi asl maʼnolari,

shakllari til tarixi hamda boshqa tillardagi shu so'z to'g'ri kelgan o'zakka ega bo'lgan so'zlar bilan qiyoslash asosida aniqlanadi. Bunda so'zlarning kelib chiqish tarixi, ma'nosi chuqur tahlil qilinadi.

Tilshunoslikda yangi so'zning kelib chiqish tarixini o'rganish, aniqlash nisbatan oson, lekin eski so'zlarning etimologiyasini, ya'ni qachon paydo bo'lgani va qaysi tildan olinganini, uning dastlabki ma'no anglatish xususiyatlarini tahlil qilish ancha murakkabdir. Biror so'zning kelib chiqishini aniqlashda mazkur so'zning boshqa tillardagi tovush strukturasi va ma'nolari bilan qiyoslanadi. Lekin bu jarayon ham har doim aniq natija beravermaydi. Chunki ba'zan so'zlarning tashqi shakli, tovush tarkibi bir-biriga yaqin bo'lsa ham, ularning ma'nolari turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, ko'pgina adabiyotlarda bitik so'zining xitoy tilidagi yozuv *cho'tkasi* ma'nosidagi *bi* so'zi bilan bog'lab talqin qilinadi.

Mahmud Koshg'ariyning XI asrda maydonga kelgan filologik «Devonu lug'otit turk» asarida *bitik* terminining uch ma'nosi qayd qilingan: 1. Kitob. 2. Yozuv (xat): «*anq̄ bitigi belḡalyak* – uning yozuvi ma'lum, belgilik»; 3. Tumor (o'g'uzcha): «*ol bitik +uld̄y* – u kitobni ko'chirib yozdi»; «*ol bitik juzsadi* – u xatni o'chirmoq istadi»; «*ol bitik tamg'alad̄y* – u xatga, kitobga xon tamg'asini urdi»; «*Men aḥbar bitik jutturdum* – men unga xatni o'chirtirdim». O'rta asrlarda *tumor* termini «*buklab o'ralgan noma; o'rama qog'oz; xat; yirik yozilgan har qanday yozuv; duo yozilgan qog'oz*» ma'nolarni ifodalab kelgan.

«Devonu lug'otit turk»da *bitmoq* fe'lidan yasalgan yana boshqa terminlarni ham ko'rishimiz mumkin: «*bitigu* – turklar va boshqalarning siyohdoni»; «*bitiklik er* – yozuv egasi (yozuvni biladigan kishi) ma'nosida»; «*bitiklik neḥ* – bitishga mo'ljallangan, ustiga yoziladigan narsa»; «*bitik bititguchi* – xat bituvchi. O'g'uz va qipchoqlarda bu shakl *bititdachi* shaklida qo'llanadi». Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») asarida ham *bitik* termini ko'p miqdorda uchraydi. U ko'proq *maktub* ma'nosida kelgan: «3803. Elig ma yana bir bitig bersyni, Oqysun bitigni men̄a bytsyni. Ya'ni: *Elig ham yana bir maktub bersin, (U) maktubni o'qisin, menga ishonsin.* 3804. Elig aydy ırdıym bitig bir yolu, Bitigka yanut

qaytdi yash-teg toly. Ya'ni: *Elig aytdi: Bir yo'la maktub yubordim, Maktubga javob qildi yoshi rasolarga xos.* Shuningdek, «Qutadg'u bilig»da *bitik* termini *kitob* yoki *yozuv* ma'nolarida ham qo'llangan: «2192. Bitib qodmasa erdi bilga bitig, Saqishqa neku erdi al yan etig. Ya'ni: *Donolar yozuv (kitob) yozib qoldirmasalar edi, Hisob uchun qanday chora, iloj, tadbir bo'lar edi*»

Bulardan tashqari, «Qutadg'u bilig»da «*vasiyatnoma, pandnoma va nasihatnoma*» ma'nolarida birikma shaklidagi *qumaru bitig* termini ishlatilgan: «Aytoldi eligkd qumaru bitig qodmishym ayur. Ya'ni: *Oyto'ldi eligga nasihatnoma yozib qoldirishini aytadi*». Ushbu termin tarkibidagi *qumaru* so'zi qadimgi turkiy tilda «*vasiyat; pand-nasihati, o'g'it*» ma'nolarini ifodalagan.

Asarda Yusuf Xos Hojib birikma shaklidagi *kag'az bitig* terminidan ham foydalanadi. Bu termin *yozuv qog'ozini* ifodalaydi: «1327. Bitigynld aldy bu kag'az bitig, Bayat aty birld bitidi bitig. Ya'ni: *Siyohdon bilan yozuv qog'ozini oldi, Xudo nomi bilan (ya'ni bismillo deb) xat yozishga kirishdi*».

Taxminan XVI-XVII asrlardan e'tiboran *bitik* mustaqil termin sifatida iste'moldan chiqib, uning «*noma*», «*maktub*», «*yozuv*» ma'nolari o'rnida arab va fors-tojik tillaridan o'zlashgan *xat, kitobat, kitob, noma* kabi terminlar manbalarda faol qo'llana boshlandi.

Bitik terminining kelib chiqishi haqida tadqiqotchi olimlar tomonidan turlicha fikrlar bildirilgan. Eski o'zbekchada faol, hozirda kam bo'lsa-da, iste'molda bo'lgan «*yozuv*», «*kitob*», «*xat*» ma'nolarini ifodalovchi *bitik* terminining *bitmoq* fe'lidan yasalganligi hammamizga yaxshi ma'lum. Bu haqda tilshunos olim E.V.Sevortyan o'zining «Etimologicheskii slovar' tyurkskix yazыkov» nomli kitobida atroflicha to'xtalib o'tgan. Unda *bit*/*biti* fe'llarining etimologiyasiga oid turli ko'rinishdagi fikr va farazlar berilgan. Lug'atda *biti* fe'lining quyidagi ma'nolari bayon qilinadi: *yozmoq; yozuvni kesib olmoq; yozib olmoq; 2) yozib olmoq, ko'chirib olmoq; nusxa ko'chirmoq; 3) chizmoq, rasm solmoq; 4) tuzmoq; 5) taqdirni aniqlamoq.* Bizningcha, *yozmoq, yozuvni kesib olmoq, yozib olmoq* kabilar «*biti*» ning eng dastlabki ma'nolari bo'lishi kerak. Bu haqda

«Древнегюркский словарь»da ham aytib o'tilgan. XIII-XIV asrlarga oid «Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya»da ham *bitik* leksemasi «*kitob*» va «*o'simlik*» ma'nolarini ifodalashi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, «Devonu lug'otit turk»da «*biti*» ning yana bir ma'nosi berilgan: «*biti*» - osmondan nozil bo'lgan kitoblar: tavrot, injil, zabur, qur'onlardan birisi». «*Biti*»ning yuqorida keltirilgan to'rtinchi va beshinchi ma'nolari *bitik* terminining diniy ahamiyatdagi *tumor* ma'nosiga yaqindir. E.Sevortyan lug'atda turkiy «*biti*» haqidagi V.V.Radlov (Radl. AST., 1991, str. 319), G.Ramstedt (G.Ramstedt. Ein anlautender stimmloser Labial in mongolisch-turkischen Ursprache. - JSFOu, 1916-1920, XXXIII, str.9), P.Pelliot (P.Pelliot v JA,1925, str.253-254) kabi olimlarning fikrlarini ham berib o'tadi. Ularning ba'zilari turkiy «*biti*» ning xitoycha «*pi* < *piet*» - mo'yqalam (tush bilan yozishga mo'ljallangan mo'yqalam) so'zidan yasalganligini yoqlaydilar. Ayni shunday fikr «Drevnetyurkskiy slovar»da ham aytilgan. Shuningdek, lug'atda V. Bang tomonidan berilgan «*biti*»ning quyidagi ko'rinishdagi morfologik tarkibi ko'rsatib o'tiladi: «*biti* = *bit* + *i*; bu erda «*i*» fe'l yasovchi qo'shimchadir». V.Bangning bu fikri, albatta, munozarali. Chunki «*bit*» fe'lining «*bi*» (*keskir qurol, pichoq*) ot shaklidan yasalganligi haqidagi fikrlar ham bor. Keyinchalik «*biti*» ning xitoy tilidan o'zlashganligiga oid taxminlarni M.Resenen hamda J.Klosnlar ham ma'qullaydilar. E.Sevortyaning ta'kidlashicha, taklif qilingan ushbu etimologik fikrlar kamchiliklardan xoli emas. Chunki, qadimgi turkiy manbalarda ot ko'rinishidagi *pi* - *piet* qayd etilmagan. Shu bois bo'lsa kerak, M. Resenen, ayni zamonda, xitoycha «*piet*»ning aynan «*biti*» uchun asos ekanligiga shubha bilan qaraydi.

G.fon der Gabelents turkcha «*biti*»ni hind-evropa manbalariga oid bo'lgan yunoncha «*pittahioy*» bilan ham bog'laydi. Bu fikrni keyinchalik E.Polivanov ham qo'llab-quvvatlaydi, lekin uning fikricha, *bičik* < *bitik* xitoy tilidan dastlab mo'g'ulchaga, so'ngra esa, mo'g'ul tili vositasida turkiy tilga o'zlashgan. E.Polivanov o'z tadqiqotida turkiy tillarga xos bo'lgan *bitmoq* hamda *yozmog* fe'llari haqida so'z yuritib, *bitmoq* fe'li, asosan, sharqiy hududlarda yashovchi turkiy xalqlarga, xususan, o'zbeklarga, *yozmog* fe'li esa, ko'proq g'arbiydagilarga - usmonli turklari va tatarlarga xosligini aytadi. E.D.Polivanov fikrining tasdig'i sifatida turk tilidagi «*bitmek*»

fe'lining tarixda hamda hozirgi kunimizdagi ma'no anglatishi bilan qiziqib ko'rdik. «Turk tilining etimologik lug'ati»da *bitgi* so'ziga quyidagicha izoh berilgan: «Turkcha *bitimek* (yazmak) so'zidan «*bit-gi* → *bitgi*» (*yozma bo'lgan, yozilgan, arabcha kitap*). Bu yerda til nuqtai nazaridan ahamiyat berilishi kerak bo'lgan muhim bir nuqta bor: *biti, bitig* so'zlari Osiyo turkchasida *kitob, maktub* ma'nolarini ifodalaydi. Holbuki, Anado'li xalq tilida esa, «*o'sib (ko'payib) ketmoq, urchimoq, yetishmoq, mahsulot holiga kelmoq*» ma'nolarini ifodalovchi «*bitmek*» fe'li qadimgi turk tilida «*yazmak*» ma'nosida qo'llangan «*bitimek*» bilan ma'nodosh bo'lgan va undan *bitg(k)i (kitap)* so'zi yasalgan. *Bitki* (arabcha *nebat*) xalq tilida (shevada) *bitgi* shaklida ham talaffuz qilinadi, ammo bu yerda *bitgi* butunlay boshqa ma'no - *kitap* ma'nosini anglatmoqda». *Bitgi* leksemasi hozirgi turk tilida qadimgi turk tilida anglatgan ma'nolaridan birontasini ham ifodalamaydi. Uning hozirgi shakli *bitki* bo'lib, quyidagi ma'noda ishlatiladi: «(Botanikaga oid) Tushgan yerida ildiz otib, hosil beruvchi, so'ngra esa, qurib ado bo'luvchi o't-maysa yoki daraxt kabi o'simliklarning umumiy nomi, nabotot. «*Bitki bitleri*» - o'simlik (*bitki*)larda yashovchi daraxt *biti* kabi o'simlik hasharotlarining umumiy nomi va hokazo». Ushbu izohdan ko'rinadiki, qadimgi turk tilida faol qo'llanishda bo'lgan *bitgi//bitki* so'zi hozirgi turkchada butunlay boshqa ma'noda qo'llanadi. Uning qadimgi *bitgi (kitob)* ma'nosini bugungi turk tilida arab tilidan o'zlashgan *kitap* leksemasi ifodalamoqda. «Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü» (Turk tilining etimologik lug'ati)da *bitik//bitig* termini umuman uchramaydi. Uni faqat hozirgi turk tilining izohli lug'atidagina uchratishimiz mumkin. Lekin bu lug'atda ham uning butunlay boshqa ma'nolarni ifodalab kelishini ko'ramiz: «*Bitik*: 1. Charchoq yoki og'ir kasallikdan keyingi holsizlik, majolsizlik. 2. Holati yomon, rohatsizlik».

Turk tilida «*bitmek*» (*bitmoq*) fe'li anglatgan ma'nolarning ba'zilar o'zbekchadagi «*bitmoq*» fe'li ifodalagan ma'nolarga ancha yaqin. Masalan: «*bitmek*: 1. *Tamom bo'lmoq, so'nggiga, oxiriga yetmoq.* 2. *Barham topmoq, yo'q bo'lmoq.* 3. *O'sib unmoq, hosil bermoq, yetishmoq.* Ushbu holatlar turk tilidagi «*bitmek*» fe'lining *yozmoq* ma'nosida umuman qo'llanmaganligini, bu esa, E.Polivanov fikrining to'g'ri ekanligini asoslaydi.

E. Polivanov yana bir g'oyani ilgari suradiki, unga ko'ra turkiy tildagi *pit* so'zida azaliy «t» tovushi saqlanib qolgan, mo'g'ul tilida esa, tabiiy shakldagi evolyutsiya natijasida o'zgarish sodir bo'lgan, ya'ni *bitik* > *bĭĭik*. E. Polivanov o'z asarida G. fon der Gabelens fikrining tasdig'i sifatida yozadi: *bitik* – *bĭĭik* uchun boshqa etimologik holatni ham ko'rsatish mumkin: yunoncha «*Pittahioy*» fonetik nuqtayi nazardan turkiy tildagi *bitik* leksemasining tovush tarkibi bilan mos keladi. «P» o'rniga «b» tovushining almashuvi qadimgi turkiy til uchun xos holatdir, «a» o'mida «i» ning bo'lishi singarmonizm ta'sirida oldingi bo'g'indagi «i» bilan bog'liqdir. Shuningdek, yapon etimologlari qadimgi yapon tilidagi «*fude*» (*yozuv mo'yqalami*) so'zining ildizlarini ushbu xitoycha *pit* so'ziga borib taqalishi haqidagi ehtimolni ilgari surishgan».

Tarixdan yaxshi ma'lumki, qadimda turklar yashash joylari va hayotiy jihatdan xitoyliklar bilan yaqin aloqada bo'lganlar. Shu sababli ular har ikkisi ham bir-birlaridan turli jihatlardan ta'sirlanganlar. Chunki o'zaro qo'shni va turli siyosiy tuzumlar taqozosi bilan asrlar davomida birga yashab kelgan xalqlar madaniyati, ko'p hollarda, bir-biriga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. To'nyuquq bitigtoshidagi matndan ham anglashiladiki, turk xoqonligining Xitoy davlati bilan aloqalari juda yaqin bo'lgan. Ba'zi davrlarda unga bog'liq ham bo'lib qolgan. Ushbuning tasdig'ini quyidagi satrlar orqali ham ko'rishimiz mumkin: «(1) Bilga To'nyuquq ban o'zun Tabg'ach alinga qylyntym. Turuk bodun Tabg'achqa korur arti. Ya'ni: *Bilga To'nyuquq men o'zim Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'achga qarar edi.* (2) Turk bodun qanyn bolmayyn Tabg'achda adnylty, qanlanty, qanyn qodup Tabg'achqa yana ichikdi. Tangri ancha tamish arinch: qan bartim. Ya'ni: *Turk xalqi xoni bilan bo'lmayin, Tabg'achdan ayrildi. Xonlik bo'ldi. Xonini qo'yib, yana Tabg'achga qo'shildi (taslim bo'ldi). Tangri shunday degan shekilli: Xon berdim*». Ushbu matnga berilgan izohda yozilishicha, «*To'nyuquq turk zodagonlarning Tabg'ach (Xitoy) imperatori saroyida garov sifatida ushlab turilgan o'g'illaridan biri edi. Bunday kishilarga ular xitoycha nom berib, xitoycha o'qitar va xitoyparastlik ruhida tarbiya berishar edi*». Demak, turk va xitoy xalqlarining bir-biriga yaqinligi har ikki tilda ham o'z aksini topgan. Bunday tarixiy vaziyatlar ko'p

hollarda mo'g'ulcha, u orqali esa, xitoycha so'zlarning turkiy tillarga o'zlashishiga zamin yaratgan. Bu esa, «*biti*»ning turkiy (o'zbek) til(i)ga xitoychadan mo'g'ul tili vositasida o'zlashgan, degan fikrning tug'ilishiga muayyan shart-sharoit yaratadi. Lekin biz aksariyat hollarda turkiy tillarga o'zlashgan mo'g'ulcha so'zlar haqida ko'proq gapiramiz, lekin buning aksi, ya'ni bu xalqlar o'rtasidagi tarixiy yaqinlik turkiy so'zlarning mo'g'ul va xitoy tillariga o'zlashishiga ham zamin hozirlagan bo'lishi tabiiylikini nazardan qochiramiz. Albatta, bu bilan biz muayyan tarixiy vaziyatlarda turkiy tillarga kirgan mo'g'ulcha elementlarni inkor etmoqchi emasmiz. Umuman, har bir til o'zining ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida qaysidir darajada o'zga tillar ta'siriga tushadi. Chunki muayyan bir til sohibi bo'lmish xalq boshqa xalqlardan butunlay ajralgan holda yashay olmaydi. Xalqlar o'rtasida turli davrlarda turli ko'rinishdagi aloqalar, xususan, iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar, o'zaro do'stlik, yaxshi qo'shnichilik kabi munosabatlar mavjud bo'lib kelgan. Dunyoning barcha xalqlari o'rtasidagi bunday munosabatlar tilda u yoki bu ko'rinishdagi o'z izlarini qoldiradi. Ayni shunday holatlarni tarixan yaqin yashagan qadimgi turk, mo'g'ul va xitoy xalqlarining tillarida ham to'liq kuzatish mumkin.

XII-XIII asrlarda «*biti*»ning boshqa fe'l shakli – «*bit*»ning o'rtaga chiqqanligi kuzatiladi. Bu holat ikki xil yo'sinda izohlanadi, birinchidan, fe'lning bu shakli G. Ramstedt taxmin qilganidek, xitoychadan omofon ot shaklida turkiy tillarga o'zlashgan. Ikkinchi farazga ko'ra, «*bit*» shakli turkiy til negizida qadimgi so'z yasaliishi modeliga uyg'un holda vujudga kelgan. Shu o'rinda E. Sevortyan «*biti*» haqida yana bir farazni ilgari suradi: «Turkiy «*biti*» mo'g'ulchada (*toshga, metallga*) yozmoq, *chizmoq* ma'nolarini anglatuvchi «*biči*» bilan mos keladi. O'ylash mumkinki, balki, oltoycha «*bichi*» mo'g'ul tilidan dastlabki turkiy «*biti*»ni siqib chiqargan bo'lishi ham mumkin». Shuningdek, «*bit*//*biti*» fe'lidan ish-harakatning natijasini ifodalovchi umumturkiy *bitik* ~ *bitig* ot shakli yasalgan bo'lib, u quyidagi ma'nolarni anglatgan: 1) *xat, maktub*; 2) *kitob*; 3) *hujjat*; 4) *nimadir yozilgan manba yoki narsa*; 5) *tumor*; 6) *harflar* va hokazo.

E. Sevortyan o'z lug'atida G. Dyorfening turkiy yasama *bitik* - *bitig* terminining aniq morfologik tarkibga ega ekanligiga suyanib, uni «*hujjat*» ma'nosini ifodalovchi sankritcha *pitaka*, toxarcha *pidaka* hamda so'g'dcha *pōk* (*buyruq, qonun-qoida*)lar bilan tenglashtirishga oid urinishlarini ortiqcha deb hisoblaydi.

A. fon Gaben o'zining qadimgi turkiy tilga oid tadqiqotlarining yakuni sifatida «*bit*» fe'li bilan bog'liq ba'zi fikrlarini beradi. Unga ko'ra: «*bit - yuz, bet; biti - yozmoq; bitig, ptig - yozuv, harf, maktub, vasiyatnoma, kitob; bitiguzi - yozuvchi (kotib); bitit - yozdirmoq; bitkazi - yozuvchi (kotib)*». Bu o'rinda A. fon Gaben «*bit*»ning qaysi tildan o'zlashganligi haqida hech qanday ma'lumot berib o'tmaydi. Lekin «*bi*» haqida to'xtalganda, uni xitoycha *pei* < *hi* (*pi*) bilan bog'lab, «*yozuvli tosh*» ma'nosida kelganini ko'rsatib o'tadi. Ayni zamonda, «*b*»//«*p*» orqali «*pichoq*» ma'nosi ifodalashini yozadi va *pichoq* leksemasi «*b*» so'ziga o'zbek tilida kichraytirish ma'nosini ifodalovchi «*zak*» (*choq*) qo'shimchasi qo'shish orqali yasalganini ta'kidlaydi. Boshqa bir manbada quyidagicha fikr bildiriladi: «*Pichoq* tarixan *b-ch-q* holidan o'zbek, uyg'ur, turkman tillarida *b>p* holidan, ya'ni *bchq > pchq*, qozoq, qoraqalpoq tillarida *bchq > pshq* formasida shakllanib, qirg'iz tilida qadimgi *bchk* holidan saqlangani bilan xarakterlanadi. *Pichoq* so'zining etimologiyasini qadimgi *bi - tig', dam, qirra* so'zi bilan bog'liq holda tushuntirish mumkin, ya'ni *bi* (*tig'*) *ch* (otdan fe'l yasovchi affiks) - *bich, bichmoq* bo'lib, keyinchalik *bichmoq* fe'lining o'zagi *bich* ga so'z yasovchi - *ak* affiksining qo'shilishi tufayli *bichaq* so'zi yasalgan. Keyinchalik, har bir til o'z oldiga fonetik o'zgartib olgan deb aytish mumkin. Buni tubandagi formula bilan izohlash mumkin: *bi+ch > bich + ak > bichak - pichoq, pishaq*». Bizningcha, ikkinchi fikr tarixiy haqiqatga yaqinroq. «*Kiyim-kechakning taxliti, fasoni, bichimi*»ni anglatuvchi *bichiq* termini ham ayni shu shaklda, ya'ni «*bich*» fe'liga *-(i)q* qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan: *bich+iq = bichiq*. Professor A.K. Borovkov ham *bitik* leksemasining «*yozuv, xat*» ma'nolarida kelishini va uni uyg'urcha arxaik so'z sifatida izohlaydi.

Demak, *bitik - bitig* termini etimologiyasi haqida turlicha qarashlar mavjud. Shu o'rinda yana bir taxmin ham tug'iladi: qadimda, xususan, o'rxun-yenisey bitiklari toshlarga keskir

qurollar yordamida o'yib yozilgani ma'lum. Shunga ko'ra asli turkiy so'z bo'lgan «*bi*» ot shaklining qadimgi turkiy tilda *pichoq*, *tig'*, *keskir asbob*, *qurol* ma'nolarini anglatganini inobatga olgan holda «*bit*» fe'lining asli turkiy «*bi*» otiga «*t*» otdan fe'l yasovchi affiks qo'shilishi natijasida yasalgan so'z sifatida qabul qilishimiz mumkin. Turkiy tillarda fe'l asosga - *q/- k // - g' / -g* affiksi qo'shilishi natijasida ish-harakatning natijasini yoki fe'ldan anglashilgan harakat jarayoni bilan bog'liq bo'lgan narsa, predmetlarning nomini anglatuvchi ot yasalishi mavjud holat. Bunda ushbu affiks «undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shilganda affiks oldidan unli orttiriladi: *bych + aq*, *qorq + ug'*, *sat + ыq (sat + ig')* kabi» yoki *qaymoq* → *qayiq*, *bo'g'moq* → *bo'g'iq*, *to'shamoq* → *to'shak*, *elamoq* → *elak* va h.z.. Bu esa, o'z navbatida, *bitik* ~ *bitig* leksemasining, *pichoq* so'zi singari, turkiy «*bi*» bilan bog'lagan holda, qadimgi turkiy tilda *bi + t + (i)k* shaklida yasalgan bo'lishi mumkin degan yana bir xulosaga kelishimizga asos bo'la oladi.

Ko'rib o'tilganidek, etimologik tahlillar murakkab bo'lishi bilan birga aniqlikni ham talab etadi.

LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya tilshunoslikning bir qismi bo'lib, ma'lum bir tilga xos so'zlarni to'plash, ularni muayyan bir sistemaga solish va lug'at tarzida nashr etish haqidagi hamda lug'at va uning tuzilishi, lug'at turlari to'g'risidagi bo'limidir. Leksikografiyaning vazifasi juda keng bo'lib, u qanday lug'at tuzish talab-ehtiyojlariga javob berishi lozimligini ham o'z ichiga oladi. Shuni aytib o'tish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobiliyati naqadar kuchli bo'lmasin, bir tildagi barcha so'zlarni, ularning xilma-xil ma'nolarini esda saqlash nihoyatda qiyin va mumkin ham emas. Shuning uchun ham kishilarning madaniy hayotida turli xildagi lug'atlarning ahamiyati juda kattadir. Kishilarning ana shunday madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun turli xildagi lug'atlar tuzilgan va hozir ham tuzilmoqda. Hozirgi kunda ikki tillik tarjima

lug'ati, ko'p tillik tarjima lug'ati, izohli lug'at, ikki tillik differentsial lug'at, terminologik lug'at, tarixiy lug'at, etimologik lug'at, chet tillardan kirgan so'zlarning lug'ati, dialektologik lug'at, frazeologik lug'at, idiomatik so'zlar lug'ati, orfografik lug'at va entsiklopedik lug'atlar kishilarning madaniy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda.

So'zlarning ma'lum maqsad bilan to'plangan, tartibga solingan kitob yoki boshqa shakldagi to'plami lug'at deyiladi. Lug'atlar turli maqsadlarda tuziladi. Shu sababli uning turlari ham ko'p. Lug'atlar tildagi so'zlarni, iboralar, maqol va matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'lyozma shaklida ham bo'lgan. Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- v) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- g) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- d) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- e) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

Lug'atlar qo'llangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi:

1. Qomusiy (ensiklopedik) lug'atlar
2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar

Qomusiy lug'atlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi nashriyotlar, buyuk nomlar, davlatlar, shaharlar haqidagi ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tildagi so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi. Qomusiy lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi:

a) universal qomuslar. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muxim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk (arboblari, qahramonlar) shaxslar, olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, san'atkorlar haqida ma'lumot beriladi;

b) soha qomuslari. Bunday qomuslarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi.

Lisoniy lug'atlarda so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar, xalq maqollari, xullas, til birikmalariga oid ma'lumotlar beriladi. Demak lisoniy lug'atlarda til va nutq birikmalari, til kategoriyalari haqida ma'lumot berish maqsad qilinadi. Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga bo'linadi:

a) umumiy lug'atlar. *Umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi;*

b) xususiy (maxsus) lug'atlar. Tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. Shu sababli ular tarjima lug'atlari deb ham yuritiladi.

Tarjima lug'atlar. Bir tilning ya'ni tarjima qilinayotgan tilning lug'aviy birligiga boshqa tilning ma'no jihatdan to'g'ri keladigan ekvivalenti beriladi, o'zga tilning lug'aviy birligi tarjima etiladi, tavsiflanadi. Bunday lug'atlarda boshqa bir tildagi so'zlar ona tiliga yoki ona tilidagi so'zlar biror boshqa tilga tarjima qilinadi. Tarjima lug'atlarida bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinganda ma'no jihatdan bir-biriga yaqin sinonimlar avval, ma'no jihatdan bir-biridan uzoqroq sinonimlar keyin beriladi. Tarjima lug'atlarining ikki tipi bor:

1. O'zga tildan o'z tilga tarjima lug'atlari.

2. O'z tildan o'zga tilga tarjima lug'atlari.

Izohli lug'at. Vazifasi so'zlarni to'plab, ularning barcha ma'nolarini, ishlatish doirasini izohlab, tushuntirib berishdan iboratdir.

Izohsiz lug'at. So'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning, ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atdir.

Terminologik lug'at. Ko'pincha bir tilda yoki ikki tilda tuzilib, uning vazifasi, har bir sohadagi terminlarni izohlab, tushuntirib berishdan iboratdir. Ya'ni so'zlar ma'lum bir sohaga oid so'z-terminlardan iborat bo'ladi. Bu lug'atlar har qaysi soha bo'yicha tuziladi.

Frazeologik lug'at. Bu lug'at juda kerakli lug'atlardan bo'lib, har bir tilga xos maqol, matal, hikmatli so'z birikmalarini to'plab, ularning qanday hollarda ishlatilishini misollar bilan izohlab beradi.

Orfografik lug'at. Bu lug'atning birdan-bir vazifasi bir tildagi so'zlarni shu tilning grammatik qoidalari asosida to'g'ri yozishni ko'rsatib berishdan iboratdir.

Orfoepik lug'at. Bu lug'atda so'zlarning adabiy talaffuzi qayd etiladi.

Sinonimlar lug'ati. Bunda so'zlar sinonimlardan iborat bo'ladi. Bunday lug'atlar faqat tildagi sinonimik qatorlarni qayd etuvchi, ya'ni izohsiz yoki izohli bo'lishi mumkin.

Chastotali lug'at. Bu lug'atda so'zlarning qo'llanishi miqdori va foizi haqida ma'lumot beriladi. Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi.

Dialektologik lug'at. O'zbek tilining dialekt va shevalarga xos bo'lgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi so'zlardan farq qiladigan so'zlarini qayd etadi.

Teskari lug'at. Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi.

Imlo lug'ati. Bunda so'zlarning mavjud imlo qoidalariga binoan qanday yozilishini ya'ni to'g'ri yozish shakllarini qayd etadi. Demak, bunday lug'atlar asosan amaliy maqsadlar uchun tuziladi.

Morfem lug'at. So'zlarning morfema strukturasi ko'rsatiladi. Ular lingvistik maqsadlarda tuziladi.

Etimologik lug'at. Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi.

Ensiklopedik lug'at. Lug'atning bu turida muhim tarixiy voqealar, fan va texnika sohasida erishilgan yutuqlar, turli mamlakatlar va ularning xalqlari, tili, iqtisodi, madaniyati, davlat, partiya, texnika, san'at va adabiyot arboblari, ularning siyosiy va ilmiy qarashlari to'g'risidagi kerakli ma'lumotlarni yoritib beriladi, turli terminlar yetarli darajada izohlanadi.

Tarixiy lug'at. Bunday lug'atda qadimgi yozuv yodgorliklaridagi eskirib qolgan, iste'moldan chiqqan so'zlarning ma'nosi izohlanadi.

GRAMMATIKA

Grammatika yunoncha "yozish san'ati" ma'nosini bildiradi. Hozirda u tilshunoslik fanining bir tildagi so'z tuzilishi, gapda so'zlarning o'zgarishi va birikishini o'rganadigan ilmnig nomidir. U til qonunlarini o'rganib, ularni yoritib beradi. Har bir tilning asosi uning fonetik sistemasi, leksikasi va grammatikasidir. Grammatika vositasida gap quriladi. Til birgina leksikaning o'zidan emas, balki tilning lug'at tarkibi - fonetik sistemasi, grammatikasidan iboratdir.

Grammatika so'zlarning o'zgarishi, gapdagi munosabati, o'zaro bog'lanishi haqidagi qoidalardan iborat bo'lib, u tilning izchil xarakterini ko'rsatadi. So'z o'zgarishining va gapda so'z birikishining grammatik qoidalari bor. Har bir til o'z grammatikasiga ega. Muayyan tilning grammatikasi umumiy qoidalar asosida o'rganiladi, yaratiladi.

So'zlarning o'zgarishi, birikishi haqidagi qoida shu tildagi bir guruh so'zlarga (masalan, otlar, fe'llarga) xos grammatik qoida bo'lib umumlashadi. Masalan, kelishik qoidalarini olaylik. Akromga ayt, emas, Akromdan ayt, desak, o'zbek tilining grammatika qoidasi buzilgan, o'zbek tili grammatikasidan noto'g'ri foydalangan bo'lamiz.

Grammatika so'zning ma'nosi bilan qiziqmaydi. Predmetning nomi yoki og'ir-yengilligi bilan qiziqmaydi. Grammatika uchun masalan, *uy, dala, ariq, qog'oz, non, idrok* so'zlarining umumlashgan grammatik xususiyati, predmetning nomini anglatishi muhim. Shuning uchun grammatika bu so'zlarni ot kategoriyasiga kirgizib umumlashtiradi. O'zbek tilidagi ot kategoriyasining grammatik xususiyatlaridan biri kelishiklarda turlanishidir. Otning yana bir grammatik xususiyati birlik va ko'plik shakllarining mavjudligidir. Mana shu xususiyatlari va gapdagi vazifasi e'tiborga olinib, ular ot turkumiga kiritiladi. Demak, umumlashtirish, mavhumlashtirish tilning eng muhim xususiyatidir. Grammatika ikki qismdan - morfologiya va sintaksisdan iborat.

Har bir tilda grammatik qoidalarning yoritilish darajasiga qarab ilmiy va an'anaviy maktab grammatikasi yaratiladi. Grammatikaning morfologiya va sintaksis bo'limlari o'zaro zich bog'langan. Fonetikani ba'zi olimlar grammatikaga kiritmaydi, mustaqil bo'lim deb hisoblaydilar, ba'zilar grammatika tarkibiga

kiritadilar. Ayrim amaliy mulohazalarga ko'ra fonetikani ham grammatikaga qo'shadilar. Demak, grammatik kategoriyalar, grammatik formalar, so'z turkumlari (morfologiya) va gap bo'laklari (sintaksis) haqidagi ta'limot grammatika deb ataladi.

GRAMMATIK KATEGORIYALAR

Grammatik kategoriya bir xil grammatik hodisalar, ayniqsa, grammatik so'zlarning har xil shaklidan qat'iy nazar majmui, yig'indisidir. Grammatik kategoriyalardagi bir xillik grammatik shakllarga, grammatik vazifaga qarab belgilanadi.

Ma'lum ma'nodagi so'z bir necha grammatik shakllarni olishi mumkin, lekin so'zning ma'nosi o'zgarmaydi. Grammatik kategoriya bir tomondan so'zlarning leksik-grammatik [xususiyati, yasalashi, vazifalari kabi hodisalar asosida ajratilgan guruhlar (ot kategoriyasi, fe'l kategoriyasi kabi), ikkinchi tomondan birlik, ko'plik, fe'llarda shaxs-son kabi grammatik vazifalarni affiksalar, so'z shakllari bilan bir xil xarakterdagi grammatik hodisalar majmuidir. Har bir so'zning asosiy ma'nosi bor, yana umumiy ma'nosi bor, bu asosiy ma'noga yo'ldosh, qo'shimcha ma'no bo'lib keladi. Masalan: *paxtalar*, asosiy ma'no - o'simlik turi, qo'shimcha ma'no - ko'plik. Umumiy xarakterdagi bir qancha so'zlarda uchraydigan qo'shimcha ma'no grammatik ma'no deyiladi. Grammatik ma'no turli vositalar orqali ifodalanadi (qo'shimcha, yordamchi so'z).

Grammatik kategoriya mantiqiy kategoriya bilan bog'liqdir. Mantiqiy kategoriya borliqni tafakkurda aks ettiradi. Mantiqiy kategoriyadagi belgilar grammatik kategoriyalar orqali ifodalanishi mumkin. Masalan: ning, ga, kelishik qo'shimchalari, predmet, hodisalar tasvirini ifodalaydigan so'zlarsiz grammatik ma'no ifodalamaydi. Grammatik ma'no mantiqiy hukm bilan aynan bir xil emas. Har bir tilning o'ziga xos grammatik kategoriyalari mavjud. Masalan: o'zbek tilida: son, egalik, zamon, kelishik kategoriyalari, rus tilida: rod, zamon, son kategoriyalari.

Grammatik kategoriyalar va grammatik shakl bir xil hodisa emas. Masalan, o'zbek tilida zamon kategoriyasi bir necha shakllar bilan ifodalanadi: *men oldim, men olganman, men*

olgan edim kabilarning hammasi o'tgan zamon fe'lini bildiradi. Ularning hammasi birlashib zamon kategoriyasiga kiradi. Har bir tildagi grammatik kategoriyalar shu tilning xususiyatlarini ars ettiradi.

Grammatik kategoriyalar har bir tilda har xil bo'ladi. Masalan: rus tilida otlarning jonli-jonsiz bo'lishi o'zbek tilida yo'q. Turkiy tillardagi egalik kategoriyasi slavyan tillarida mavjud emas.

Har bir tildagi grammatik kategoriya tarkibiy qismlardan iborat. Masalan: son kategoriyasi - birlik va ko'plik, shaxs - I, II, III shaxslar. Ba'zan bitta shakl bir necha grammatik kategoriyani ifodalashi mumkin. Masalan: *ЧИТАЮ* fe'lida *-Ю* qo'shimchasida ham shaxs, ham son ifodalanadi, I shaxs, birlik. Hamma tillarda grammatik vositalar har xil bo'ladi, har xil qo'llanadi. Shu bilan bir-biridan farq qiladi.

Son kategoriyasi miqdor munosabatiga asoslangandir. Bunda morfologik vositalar orqali predmet bir donaligi va ko'pligi ifodalanadi. Son kategoriyasi hamma tillarda uchraydi. Faqat ishlatilishi bir xil emas. Ko'pgina tillarda birlik ma'nosi ko'plikka nisbatan qarama - qarshi qo'yilib taqqoslanadi. Bir xil tillarda ayrim otlar faqat birlik sonda, ba'zi otlar faqat ko'plik sonda beriladi. Turkiy tillarda deyarli hamma otlar birlik sonda, ba'zi otlar faqat ko'plikda beriladi. Ba'zi mavhum tushunchalar *muhabbat, ong* faqat birlikda ishlatiladi.

Shaxs kategoriyasi ish-harakatning biror shaxsga munosabatini bildiradi. Masalan: I shaxs ish-harakatining so'zlovchi tomonidan bajarilishini, II shaxs ish-harakatining suhbatdosh tomonidan bajarilishini bildiradi. Ba'zi tillarda shaxs-son boshqa so'z turkumlari orqali ham ifodalanadi. Masalan: Biz ishchimiz.

Kelishik kategoriyasi. So'zlarning gapda bir-biriga bo'lgan munosabatlarini kerakli shakllarda ifodalagan grammatik hodisaga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi har bir tilga xos ma'lum grammatik vositalar orqali gapdagi so'zlarning bajarayotgan vazifasini aniqlab beradi. Turli so'z shakllarini o'z ichiga olgan morfologik sintaksis bilan bir bo'lib tilning kommunikativ vazifasini bajaradi.

MORFOLOGIYA

Morfologiya so'z shakllarini, so'zlarning leksik-grammatik jihatdan turlarini, bo'linishlarini, guruhlarini o'rganadi. Barcha tillar mustaqil ma'noli so'zlarning tuzilishi jihatdan ikki guruhga bo'linadi:

1. Agglyutinativ tillar. Bu guruhga turkiy tillar, Osiyo va Afrikadagi ko'pgina xalqlarning tillari kiradi. Bu tillarda so'zlar sintaktik bog'lanishda o'zak, negizi o'zgarmasdan to'g'ridan - to'g'ri qo'shilib kelaveradi. Masalan: *ota + m + lar + dan*.

2. Flektiv tillar. Bu guruhga Hind-Yevropa tillari kiradi. Ularda grammatik ma'noni ifodalovchi affikslar so'z o'zagi bilan juda zich birikib ketadi. Bu hodisa fuziya deyiladi. Masalan: kelishik qo'shimchalarini qo'shsak, *парта, парт+ы, парт+е* tarzida bo'ladi va so'z kelishik qo'shimchasisiz to'la ma'noli so'z bo'lmaydi.

Qo'shimcha ba'zan o'zakni ham o'zgartirib yuboradi. *Ухо - уши, друг - друзья*.

Rus tilida fleksiya hodisasi tufayli bitta qo'shimcha bir necha grammatik ma'no bildirishi mumkin. Masalan: *У колхозах* dagi - *ах* qo'shimchasi ko'plik son va predlojniy padejini ifodalab keladi. Flektiv tillarda so'zlarning o'zagi qo'shimchalarsiz yakka holda ishlatilmaydi.

So'zning tub ma'nosi o'zak yoki negiz orqali ifodalanadi. Tub negiz, yasama negiz bo'ladi. So'zlar ma'nodosh qismlarga bo'linadi: *ish + chi + lar*. Ular morfema deb ataladi, o'zakka nisbatan o'rniga qarab qo'shimchalar affikslar, suffikslar, prefikslar, postfikslar, infikslarga bo'linadi.

So'z yasovchi va shakl yasovchi affikslar so'zning leksik ma'nosi bilan bog'liqdir. Bu hodisa leksika bilan morfologiyaning bir-biriga bog'liq ekanini isbotlaydi.

SO'Z TURKUMLARI

Har bir tilda so'zlar turkumlarga ajratiladi. Bunda har xil prinsiplarga asoslaniladi. Ba'zan leksik ma'noni asosiy yetakchi belgi qilib oladilar, ba'zan morfologiyani yetakchi belgi qilib oladi.

Masalan; turkumga ajratishda rus tilida so'zning morfologik belgilari hal qiluvchi rol o'ynaydi, xitoy tilida esa leksik ma'no, sintaktik belgisi va gapda so'z tartibi eng asosiy prinsip qilib olinadi.

Turkiy tillarda morfologik belgi, ayniqsa, so'zning leksik ma'no va sintaktik xususiyati asos qilib olinadi.

Har bir tilda so'z turkumlari til bilan bir xil vaqtda paydo bo'lishi shart emas, har bir tilda so'z turkumlarining soni har xil: rus tilida 10 ta, o'zbek tilida 11 ta, ingliz tilida 9 ta, uyg'ur tilida 8 ta.

Ot eng qadimgi so'z turkumi. Uning eng asosiy belgisi kelishiklar bilan turlanishidir. Ba'zi tillarda ot turlanmaydi, ko'makchilar yordamida yoki so'zlar orqali bog'lanadi.

Sifatlar ba'zi tillarda leksik ma'nosi va gapdagi vazifasi bilan ajralib turadi. Sifatlar asliy va nisbiy bo'ladi.

So'z turkumlari ikki katta guruhga bo'linadi: mustaqil so'zlar va yordamchi so'zlar. Mustaqil so'z turkumlari quyidagilar: ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe'l. Yordamchi so'z turkumlari quyidagilar: ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.

SINTAKSIS

Sintaksis so'z birikmalarini, gap qurilishi va grammatik xususiyatlarini, gap turlarini, gap bo'laklarini, bu bo'laklarning o'zaro birikish yo'llarini o'rganadi.

Nutqning asosiy bo'lagi – gapdir. Grammatik qonun-qoidalarga asoslangan, grammatik jihatdan shakllangan, ohangiy tugallikka ega bo'lgan va nisbiy tugallangan fikrni bildirgan so'zlar yoki so'z gap bo'ladi.

Ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan ikki va undan ortiq mustaqil so'zlar so'z birikmasi deyiladi.

So'z birikmalari bir – biri bilan moslashuv, boshqaruv va bitishuv yo'li bilan bog'lanadi.

Moslashuv. Tobe so'z hokim so'z shakliga mos keladi. Masalan: большой бассейн, большая река, talaba o'qiydi.

Boshqaruv. Tobe so'z hokim so'z talab qilgan grammatik shaklni oladi. Masalan: встретил брата, читаю книгу, she'rni yod oldim, stolni surib qo'y.

Bitishuv. So'zlar hech qanday qo'shimcha va yordamchi so'zlarsiz birikib keladi. Ravish + fe'l, sifat + ot. Masalan: ko'p terdi, oq gul.

Gap kishi fikrini shakllantirishda, ifoda qilishda, boshqalarga bildirishda, umumiy fikr almashinuvda asosiy vositadir. Gap faqat muhokamani bildirmasdan, istak, buyruq, so'roq kabi fikrlarni ham ifodalab keladi. Gaplar ifoda etgan maqsadiga ko'ra bir necha turga bo'linadi; darak, so'roq, undov, buyruq gaplar. Gaplar tuzilishiga ko'ra sodda va qo'shma gap bo'ladi.

Sodda gap. O'z tarkibida birgina predikativ birlikka ega bo'lgan, ma'lum fikr ifodalay oladigan, grammatik va intonasion jihatdan shakllangan sintaktik birlik sodda gapdir. Sodda gaplar bir tarkibli va ikki tarkibli bo'ladi. Faqat yo ega, yo kesimdan iborat bo'lsa bir tarkibli gap, ham ega, ham kesimga ega gaplar ikki tarkibli gaplar deb ataladi va ular yig'iq, yoyiq gaplarga bo'linadi. Faqat ega yoki kesimdan iborat bo'lsa, yig'iq gap: ega, kesim va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topsa, yoyiq gap deyiladi.

Qo'shma gap. Ikki yoki undan ortiq predikativ birlikning intonatsiya va mazmun jihatidan bir butunlik hosil etishi bilan yuzaga keluvchi gap qo'shma gap deyiladi. Qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan bo'lishi mumkin. Bog'langan qo'shma

gaplardagi sodda gaplar teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi. Gaplar teng aloqador bo'ladi. Qo'shma gap tarkibida sodda gaplar to'la mustaqillikni saqlamaydi.

Ergashgan qo'shma gaplarda ergash gap bosh gapni izohlab keladi. Ular bir- biriga ergash bog'lanmalar, yordamchi so'zlar bilan bog'lanadi. Ergashgan qo'shma gaplar bosh gapdan va ergash gapdan iborat bo'ladi. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki biror bo'lagini izohlab keladi.

SOTSIOLINGVISTIKA

Til inson hayotida nihoyatda muhim rol o'ynaydigan hodisadir. Kishining butun hayoti til bilan bog'langan bo'lib, til yordamida kishilar o'zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu bilan birga, inson tili nihoyat darajada murakkab, bir – biriga qarama – qarshi bo'lgan sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan hodisadir. Til kishilik jamiyatida uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratilgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarni saqlaydigan va avloddan – avlodga yetkazib beradigan asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Tilning tabiati, mohiyati, kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasi, strukturasi, til mexanizmining ishlash prinsiplari kabi muhim masalalar ilmiy o'rganishni talab qiladi.

Tilshunoslik fanining tarixida tilning tabiati, ijtimoiy mohiyati kabi eng muhim masalalarni o'rganishda turli nazariyalar va oqimlar mavjud bo'lgan. Jumladan, mashhur nemis olimi Avgust Shleyxer nomi bilan bog'liq bo'lgan "Naturalistik oqim" tilni tirik organizm deb tushungan. U o'zining "Darvin nazariyasi va tilshunoslik" nomli asarida Darvinning jonivor va o'simliklarning turlari haqidagi ta'limotini tilga ham tadbiq qilinishi kerak deb da'vo qilgan. Uning fikricha, tilning paydo bo'lishi, rivojlanishi va evolyusiyasi tabiat qonunlariga bo'ysungan holda ro'y beradi: til tirik organizm kabi paydo bo'ladi, rivojlanadi va o'ladi. Ammo keyinchalik fan taraqqiyoti tilning tabiati va mohiyati haqidagi Avgust Shleyxer nazariyasining noto'g'ri ekanligini isbotladi.

Demak, til tabiiy va biologik hodisa emas, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi tabiat qonunlariga bo'ysunmaydi.

Aksincha, til kishilarning mehnat faoliyati jarayonida aloqa qilish, fikr almashishga bo'lgan ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida paydo bo'lgan.

Tilning asosiy va muhim xususiyati shundan iboratki, til kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan bo'lib, eng muhim aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir.

Tilning ijtimoiy tabiati uning ayrim shaxsda emas, balki jamiyatda mavjudligini taqozo etadi. Til jamiyat tomonidan yaratilgan bo'lib, uning taqdiri ham jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liqdir.

Til nasldan - naslga, avlodga o'tadigan irsiy hodisa emas, aksincha, til jamiyat taraqqiyotining mahsulidir. Bolaning qaysi tilda so'zlay boshlashi uni o'rab turgan til muhitiga bog'liq. Misol uchun, ingliz bolasi go'dakligidan xitoyliklar orasida tarbiyalansa, u faqat xitoycha so'zlab, o'z ona tilini bilmasligi mumkin. Ammo bolaning biologik belgilari: yuz tuzilishi, sochining rangi va hakovolar o'zgarmagan holda saqlanib qoladi.

Tilning boshqa ijtimoiy hodisalardan ajralib turadigan eng asosiy xususiyatlari shundan iboratki, til jamiyat faoliyatining barcha sohalariga xizmat qiladi. U kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan konkret - tarixiy norma sifatida jamiyat a'zolarining hammasiga teng xizmat qiladigan asosiy vositadir. Shuning uchun ham til sinfiy xarakterga ega emas. So'zlovchi insoniyat tomonidan yaratilgan til normalaridan foydalanadi va ushbu tilning qonun-qoidalariga rioya qiladi. Shu bilan bir qatorda, har bir so'zlovchi ayniqsa, adiblar, olimlar o'zlarining nutq faoliyati jarayonida tilning rivoji uchun o'z hissalarini qo'shadilar. Shunday qilib, til kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan, unga xizmat qiladigan va har doim rivojlanib turadigan o'ziga xos ijtimoiy hodisadir.

SINTAGMA

Sintagma termini tilshunoslikda ko'pincha faqat sintaktik ma'noda – bir-biridan qisqa to'xtam orqali ajralib turadigan semantik– grammatik–intonatsion butunlik ma'nosida qo'llaniladi. Lekin ayrim tilshunoslar bu terminning doirasiga bir so'z tarkibidagi qo'shimchalarni, morfemalarni ham kiritadilar.

Nutqiy aloqaning eng sodda, eng boshlang'ich shakli bo'lgan ikki bo'lakning sintaktik munosabati sintagma deb ataladi. A.A. Reformatskiy ta'rificha, ikki bo'lakdan iborat birikma sintagmadir, lekin bunday birikmalardagi bo'laklarning ma'lum bir munosabatda bo'lishi (bog'lanishi), ifodalangan maqsadga ko'ra teng bo'lmaydi. Sintagma bo'laklari shulardan iborat bo'lishi mumkin: birinchidan, biri ikkinchisini aniqlab kelish yo'li bilan bog'langan ikki so'z: *qiziq xat, xat yozdim, chiroyli yozdim*; ikkinchidan, so'zning morfologik qismlari, morfemalar, morfemalarning birikuvi: *talaba + man, bog'bon + siz* uchinchidan gapning bir bo'lagi bo'lib kelgan so'z birikmalari: *"Og'riq tishlar"ni ko'rdik. Qo'l uchi bilan ishlaydi.*

Sintagma bo'laklari bir-biri bilan ikki xil munosabatda: predikativ munosabatda va predikativ bo'lmagan munosabatda bo'lishi mumkin.

Predikativ munosabat (bog'lanish) eng asosiy, eng muhim munosabat bo'lib, bunda ikki bo'lak bir-biri bilan vaqt va mayl jihatdan bog'lanadi. Predikativ sintagma bog'lanishi jihatidan ikki xil : tashqi (Oy chiqdi. Bola uxlayapti. Mashina to'xtar) va yashirin (Tun. Sovuq. Dahshat) bo'ladi. Yashirin sintagma tashqi ko'rinishda bir xil bo'lakli bo'lsa ham, aloqa vositasi sifatida tugal bir fikrni ifodalaydi.

Predikativ bo'lmagan sintagmalar tubandagicha bo'ladi:

Attributivli sintagma. Bunda aniqlovchi bo'lak aniqlanishning biror belgisini ko'rsatadi: *yosh yigit, ko'm-ko'k dala, charchagan odam.*

Obyektli sintagma. Bu munosabatda izohlovchi (keng ma'noda) bo'lak obyektini bildirib keladi: *choy ichdi, xat yozuvchi, eshikni ochib.*

Relyativli sintagma. Bunda izohlovchi bo'lak hokim bo'lak-harakatning biror belgisini ko'rsatadi: *yaxshi o'qiydi, sekin yur, qo'pol gapirdingiz.*

Sintagmaning bo'laklari moslashuv, boshqaruv va bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Masalan: *Yosh qiz ochilgan paxtani tez tera boshladi*. Bu gap – *Yosh qiz / ochilgan paxtani / tez tera boshladi / paxtani tera boshladi / kabi to'rt sintagmadan iborat bo'lib, yosh qiz ochilgan paxtani tez tera boshladi* – bitishuv yo'li bilan, *paxtani tera boshladi* – boshqaruv yo'li bilan bog'langan. Faqat izohlovchi bo'lak emas. Bu gapdagi sintagmalardan *qiz tera boshladi* predikativ munosabat bilan, *yosh qiz, ochilgan paxta(ni)* atributiv munosabat bilan, *paxtani tera boshladi* ob'ektlil munosabat bilan, *tez tera boshladi*, relyativ munosabat bilan bog'langandir.

TILLARNING TIPOLOGIK TASNIFI

Tabiiy yoki ijtimoiy hodisalarning eng asosiy, eng muhim belgilarini nazarda tutgan holda dunyodagi narsalarning guruhlariga ajratilishi tasnif deyiladi.

Dunyodagi barcha tillar ham eng asosiy eng muhim belgilarini nazarda tutilgan holda bir necha guruhlariga bo'linib tasnif qilinadi. Yer yuzida taxminan ikki yarim mingdan ortiqroq til bor. Bu tillarning shevalari ham hisobga olinganda ularning soni besh mingdan oshadi. Yer yuzidagi ana shu tillarning eng asosiy, eng muhim belgilarini nazarda tutib, ularni tasniflash masalasi nihoyatda murakkab va muhimdir. Tilshunoslik fanida tillarni tasniflashda bir-biriga o'xshagan ikki xil usul mavjud:

- a) morfologik usul;
- v) geneologik usul .

Morfologik tasnif. Tillarni morfologik tasnif qilishda so'zlarning tuzilishi eng muhim belgi qilib olinadi. Bu usulda so'zlarning kelib chiqishini e'tirofqa olinmaydi. U eng avvalo har bir tilning grammatik qurilishini nazarda tutadi, ya'ni nutqda so'zlarning o'zaro bog'lanishidagi so'z, turlovchi va tuslovchi qo'shimchalarning bor- yo'qligi ularning xususiyatlari va so'zning yasaliş tomonlarini hisobga oladi. Shunga ko'ra, morfologik usul barcha tillarni ikki asosiy guruhlariga ajratadi.

1. Qo'shimchali (affiksli) tillar. Bunday tillarda nutqdagi so'zlarning bir-biriga bog'lanishi so'z tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Morfologik usulga asoslangan qo‘shimchali tillar yana ikki guruhga bo‘linadi.

1. Agglyutinativ tillar (*agglutinare* lotincha so‘z bo‘lib, ulash, yopishtirish demakdir).

2. Felektiv tillar (*flexio* lotincha so‘z bo‘lib, egilmoq, bukilmoq demakdir).

Bu ikki xil guruhdagi tillarning hammasi qo‘shimchali tillar deb hisoblansa ham, lekin ulardagi qo‘shimchalarning xarakteri va so‘zlarga ulanish, bog‘lanish xususiyatlari bir-biriga o‘xshamaydi.

2. Qo‘shimchasiz tillar. Bunday tillarda gap tarkibidagi so‘zlarning bir-biri bilan munosabati, asosan, so‘z tarkibi orqali ifodalanadi. So‘zlarning shakli esa o‘zgarmaydi(turlanmaydi, tuslanmaydi), hech qanday qo‘shimcha so‘z negiziga qo‘shilmaydi.

Umuman, bu tillarga grammatik munosabatlar sintaktik yo‘l bilan ifodalanadi. Qo‘shimchasiz tillarda yordamchi so‘zlar va so‘z yasovchi elementlar bo‘ladi. Masalan: qo‘shimchasiz tillar qatoriga kiruvchi xitoy tilidagi-*chje shi xao shen*-bu *yaxshi odam-ta tszade xao*- bu *yaxshi ishlagan xao* so‘zi gapdagi o‘rniga qarab aniqlovchi, ravish va kesim bo‘lib kelgan.

Morfologik tasnif tilning qurilishi va uning tuzilishini o‘rganishga, bilishga yordam beradi. Shuningdek, har qaysi tilning grammatikasini izohlab berishda, morfologik tasnifning ma‘lum darajada ahamiyati bor. Biroq morfologik tasnif kamchiliklardan xoli emas. Birinchidan, morfologik tasnif tuzilish jihatdan xilma-xil bo‘lgan barcha tillarni qamrab ololmagan. U faqat grammatik tuzilishi jihatdan bir-biridan uncha farq qilmaydigan tillarnigina o‘z ichiga oladi. Ikkinchidan, morfologik belgilarga qarab til turlarini guruhlarga ajratish (tasnif qilish) nihoyatda mushkul muammo.

Geneologik tasnif. Tillarning bir manbadan kelib chiqishini, qaysi tillar bir-biri bilan qardosh ekanligini, shu bilan birga so‘zlarni, qo‘shimchalarni va boshqa grammatik xususiyatlarni nazarda tutib, tillarni ayrim guruhlarga ajratadi.

Geneologik tasnifda guruhlarga ajratilgan tillarning kelib chiqishi, so‘zlarning paydo bo‘lishi va manbai ularning ma‘no jihatdan yaqinligi, shu bilan birga, ulardagi tovushlar va affikslar o‘xshashligi hisobga olinadi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida qardosh tillardagi soʻzlarning maʼnolari va grammatik xususiyatlarining oʻzgarishi hamda tovush oʻzgarishlari nazarda tutiladi. Shuning uchun geneologik tasnifda tillar tarixini taqqoslab oʻrganish usuli (qiyosiy-tarixiy usul) asosiy oʻrinda turadi.

Grammatik tuzilishlari va boshqa xususiyati jihatdan bir-biriga yaqin boʻlgan tillar guruhi til oilasi deyiladi. Oʻzbek, uygʻur, qozoq, qirgʻiz, tatar va boshqa tillar turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu qardosh tillardagi oʻxshashlik, yaqinlik ularning soʻz boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi. Shuni ham aytib oʻtish kerakki, oʻzaro qardosh boʻlmagan baʼzi tillarning soʻz boyligidagi muayyan soʻzlarda maʼno jihatdan oʻxshashlik hodisalari uchrashi mumkin. Bunday hodisa bir tilga qardosh boʻlmagan boshqa bir tildan kirgan soʻzlarda uchraydi. Masalan: oʻzbek tiliga arab tilidan: *oila, maktab, lugʻat, kitob*, singari; rus tilidan: *samovar, mashina, stol, stul, choynak* kabi anchagina soʻzlar oʻzlashgan. Lekin bunday soʻzlar tillarning arab tili yoki rus tili bilan qardosh til ekanligiga asos boʻlolmaydi, chunki birinchidan, bunday tillarning qardosh ekanligini isbot qilish uchun faqat soʻzning oʻzi asos boʻla olmaydi. Ikkinchidan, har bir tilning soʻz boyligida boshqa tildan kirgan soʻzlar ozchilikni tashkil etadi va ularning grammatik xususiyatlari butunlay boshqacha boʻladi. Uchinchidan, tarixiy taraqqiyot jarayonida turli munosabatlar tufayli boshqa tillardan kirib qolgan bunday tasodifiy soʻzlar tillarning tarixini solishtirib, taqqoslab oʻrganishda material boʻla olmaydi, chunki bunday tillarning tuzilishi bir-biriga toʻgʻri kelmaydi. Tillarning qardosh munosabatlarni aniqlashda ularning bir oʻzak tildan alohida bir til boʻlib chiqishi tarixiy taraqqiyotni oʻrganish muhim ahamiyatga molikdir. Qardosh tillarni taqqoslab oʻrganishda dastavval har qaysi qardosh tillarda oʻxshash boʻlgan bir materialning tarixiy taraqqiyot natijasida oʻzgarib ketgan tomonlarini taqqoslab tekshirishning ahamiyati juda katta. Tillarni taqqoslab tekshirish, oʻrganishda natijasida bu tillarning soʻz maʼnolari, grammatik xususiyatlari va nutq tovushlarining bir-biriga muvofiq kelishi orqali qardosh tillarning yaqinligi, oʻxshashligi aniqlanadi. Qardosh oʻzbek, uygʻur, qirgʻiz, ozarbayjon va qozoq tillaridagi bir necha soʻzlarni qiyos qilib koʻrilsa, bu soʻzlar shaklan u qadar oʻxshamasa ham maʼno jihatdan bir oʻzak tildan (bir manbadan)

ekanligini aniq ko'rish mumkin. Masalan, o'zbek tilida *temir*, uyg'ur tilida *tomur*, qozoq tilida *temer*, ozarbayjon tilida *demir*, qirg'iz tilida *temir*. Shu xildagi qardosh tilning grammatik tuzilishida ham ularning yaqinligi ko'rinib turadi. Masalan, turkiy tillardagi ko'plik qo'shimchasi -lar bilan sifat yasovchi -li (lik) suffikslarini solishtirib ko'raylik. O'zbek tilida: *ko'chalar*, uyg'ur tilida *kochilar*, qozoq tilida *kocholor*. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, qardosh tillarda so'z o'zaklari grammatik vositalar jihatidan farq qilsa ham ularning manbai bir bo'lib, ular bir o'zak tildan kelib chiqqan. Shuni aytib o'tish kerakki, tillarning qardoshligini faqat qon-qarindoshlik munosabatlariga bog'lash, ya'ni qardosh tillar hamma vaqt bir urug'dan, bir qabiladan paydo bo'ladi, deb tushunish xatodir.

Qardosh tillar jamiyatning tarixiy taraqqiyot jarayonida yo differensiya yoki integrasiya yo'li bilan paydo bo'ladigan tarixiy hodisadir. Shuning uchun tillarning qarindoshligini biologik hodisa deb qarash xatodir.

Tillarning geneologik tasnifi qardosh tillarning bir tildan, bir manbadan tarqalganligiga asoslangan. Dunyodagi tillarning taraqqiyot tarixi shuni ko'rsatadiki, qabila, elat, irq, hudud chegarasi bilan til chegarasi o'zaro to'g'ri kelmaydi. Masalan, Shimoliy Amerika Qo'shma Shtatlarida turli irqdagi xalqlar: ingliz, fransuz (oq irq), xitoy (sariq irq), negr (qora irq) va boshqalar yashaydi. Biroq Shimoliy Amerika Qo'shma Shtatlarida yashovchi bu xalqlarning hammasi asosan bir tilda - ingliz tilida aloqa qilishadi. Hindistonda 70dan ortiq tilda, Xitoyda 30dan ortiq tilda so'zlashadilar. O'rta Osiyoda o'zbek, tojik, qirg'iz, rus, arab, fors va boshqa tillarda so'zlovchi xalqlar yashaydi. Tilning boyligi irqning oq yoki sariq ekanligiga bog'liq emas. Shunday qilib, geneologik tasnif qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir o'zak tildan tarqalganligini va ularning o'zaro munosabatini, so'z ma'nolarini va grammatik shakllarini, nutq tovushlarining bir-biriga yaqinligini, o'xshashligini nazarda tutib tillarni guruhlarga ajratadi.

Hozirgi vaqtda tarixi o'rganilib, bir-biri bilan qardosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilardan iborat.

1. Hind-yevropa tillari oilasi.
2. Xom-som tillari oilasi.
3. Turk tillari oilasi.
4. Ugor-fin tillari oilasi.

5. Kavkaz tillari oilasi.
6. Xitoy-tibet tillari oilasi.
7. Dravid tillari oilasi.

BELGILAR SISTEMASI

Belgi strukturasi haqida ikkita qarama-qarshi fikr bor. Birinchi fikr tarafdorlari belgini ham ifoda planiga, ham material va mazmun planiga ega, deyдилar. Bu nuqtai nazarga qarama-qarshi turgan ko'p sonli olimlar belgi bir tomonlama hodisa, u faqat ifoda planiga ega, belgi hamma vaqt mazmun bilan alohida, deb hisoblaydilar. Birinchi nuqtai nazar tarafdorlari uchun ma'no bu belgi munosabatining predmet yoki tushuncha turlarida ifodalanishdir, bilim fakti haqiqatni real aks ettirishdir.

Ma'noga bunday yondashuv ishorada aks etilmasligi mumkin emas. Chunki. 1) tovush qatori faqat predmetni ko'rsatmaydi, 2) belgi shartli, ixtiyoriy, mazmun esa shartli emas, u haqiqatni aks ettirishda aniqlanadi; 3) ma'no bilim fakti, miyada saqlanadi, belgi hamma vaqt undan tashqaridadir.

Belgilar sistemasini o'rganish, uni sistemalashtirish bilan bog'liq ko'plab problemlarning paydo bo'lishi maxsus fanni yuzaga keltirdi. Bu fan antik davrga borib taqaladi. Demokritning so'z va predmet munosabati haqidagi munozaralari fikrimizning dalilidir. Semiotikaning beshta yo'nalishi bor: 1. Mavjud tabiiy va biologik belgilarni o'rganuvchi biosemiotik yo'nalish; 2. Insonning madaniyati darajasi, urf-odati va holatini tasvirlovchi etnosemantik yo'nalish; 3. Tabiiy tillarni, ularning stilistik va bir-biridan ajralmaydigan belgilar sistemasini o'rganadigan lingvisimiotik yo'nalish; 4. Belgilangan material bilan bog'liq bo'lmagan holda o'ziga xos umumiy xususiyatlarni belgilovchi abstrakt semiotik yo'nalish; 5. Mazkur yo'nalishlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan masalalarni o'rganuvchi umumiy semiotik yo'nalish. Bilim - sub'ektining tevarak-atrofdagi olamni inkor ettirishga qaratilgan faoliyatidir. Bilim buyumlarni, voqealarni, harakatlarni va shu kabilarni ko'rsatuvchi belgilar sistemasi shaklida yuzaga chiqadi. Belgi bilan ma'no ajralmasdir: ma'nosiz belgi, belgisiz ma'no yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. -Т.: Уқитувчи, 1996.
2. Головин Б.Н. Введение в языковедение. -М.: Высшая школа, 1977.
3. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Т., 2004. (1, 2-qismlar)
4. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. -Т.: Уқитувчи, 1992.
5. Кодухов В.И. Введение в языковедение. -М.: Просвещение, 1987.
6. Маҳмудов Н. Тил. - Т.: Ёзувчи, 1998.
7. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. - Т.: Ма'навият, 1999.
8. Нурмонов А, Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. -Т.: Шарқ, 2001.
9. Нурмонов А, Расулов Р. Ўзбек тили жадвалларида. -Т.: Уқитувчи, 1993.
10. Содиқов А, Абдуазизов А, Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. -Т., 1981.
11. Шерматов А, Чориев Б. Умумий тилшунослик курсидан мустақил ишлар. - Т.: Уқитувчи, 1989.
12. Қўчқортоев И, Қўчқортоева Р. Тилшуносликка кириш. - Т., 1975.
13. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. - Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.

MUNDARIJA

1.	So'zboshi	3
2.	Tilshunoslik fan sifatida	4
3.	Tilning mohiyati	6
4.	Tilshunoslikning fan sifatida paydo bo'lishi	7
5.	Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari	9
6.	Til sistema sifatida.....	10
7.	Til va tafakkur	12
8.	Til va jamiyat	18
9.	Fonetika va fonologiya	22
10.	Nutq tovushlari artikulyatsiyasi	23
11.	Nutq tovushlari tasnifi	24
12.	Nutqning fonetik bo'laklari	26
13.	Urg'u	27
14.	Tovushlarning nutq jarayonida o'zgarishi	28
15.	Yozuv	29
16.	Leksikologiya.....	33
17.	Leksik ma'noning kengayishi va torayishi	39
18.	So'zlarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari	39
19.	Tabu va evfemizm	46
20.	Terminologiya	47
21.	Terminlarning yasalishi	57
22.	Etimologiya	62
23.	Leksikografiya.....	70
24.	Grammatika	74
25.	Grammatik kategoriyalar	75
26.	Morfologiya	77
27.	So'z turkumlari.....	78
28.	Sintaksis	79
29.	Sotsiolingvistika	80
30.	Sintagma	82
31.	Tilning tipologik tasnifi	83
32.	Belgilar sistemasi	87
33.	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	88

60 - buyurtma 400 nusxa. Hajmi 5,6 b.t.
2006 yil 17 oktyabrda bosishga ruxsat etildi.
Nizomiy nomidagi TDPU Rizografida
nashr qilindi.